

PULSZKY FERENCZ

ÉLET- ÉS JELLEMRAJZ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1903. ÉVI MÁJUS HÓ 10-IKI DÍSZGYŰLÉSÉN

OLVASTA

CONCHA GYŐZŐ

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1903

I.

MAGYARORSZÁG újjászületésének nagy harczosa, Deáknak, Kossuthnak kor- és munkatársa, a hazáért hosszú száműzetést szenvedett hazafi, a magyar művelődés legeggyetemesb tehetségű munkása, a szellemes író, a kitűnő tudós, Akadémiánknak 60 éven át, utolsó lehelletéig lankadatlan buzgalmu tagja, alelnöke mai ünneplésünk tárgya.

A legegyszerűbb ember jellemrajzát csak úgy alkothatni meg, ha az akadályokat, melyekkel megküzdenie kellett, az eszközöket, melyekkel rendelkezett s azt az erőt számba vesszük, melyet fölöttük kifejtteni bírt.

Mentül rendkívülbb, sajátosabb az ember ereje, mentül nagyobbak az akadályok, mentül sokfélebbek az eszközök, a melyekből az ember szellemi képe alakul, annál szükségesebb az egymást ellensúlyozó tényezőknek oly pontról tekintése, a honnét mindannyi kivethető ugyan, de a döntő az előtérbe jut.

A rendkívüli tehetségek, melyekkel Pulszky Ferencz fülruházva volt, a céljai elé gördülő akadályok nagysága, viszont a rendelkezésére álló eszközök sokfélesége, mely életkörülményeinek rendkívüli változatosságából eredt, csak azáltal válnak érthetővé, a rólok rajzolt kép valóvá és hűvé, Pulszky Ferencz jellemét, jelentőségét visszaadóvá, ha őket a magyar renaissance-al kapcsoljuk egybe.

Pulszky Ferencz rendkívüli ember volt tehetségeinek, céljainak, életkörülményeinek a rendes mértéket meghaladó méretei következtében, a kit már ennél fogva sem lehet az emberinek rendes mértékével mérni; de még inkább azzá lett annak következtében, hogy élete a magyar renaissance idejére esett.

Pulszky Ferencz a magyar renaissance legsajátosabb kifejezése, ekkori közéletünknek legeredetibb alakja, a ki egyéni-

ségének ellentéteket rejtő sokoldalúságával páratlanul áll politikai, tudományos, művészi életünkben.

Minden renaissance a jelennek temetése és a jövőnek előtörése a multból, avagy az emberi lelkek egyéni teremtő erejéből.

A renaissance, ha az emberi élet összes oldalaira kiterjed, feloszlás, azon kapcsolatok felbomlása, melyek az embereket összefűzték, azon javak megvetése, kicsinylése, melyekből a nemzet s az egyesek addig éltek, új kötelékek keresése, új javak utáni vágy, új javak előhozásának próbálgatása. A hit új támpontokat keres, a költészet, a művészet más tárgyakon lelkesül, átalakítja a nyelvet, új technikákat próbál, érzelmeit változott formákban fejezi ki, a gazdálkodás ismeretlen területeken vállalkozik, a tudomány úgy módszerében, mint kutatási céljaiban megváltozik, az emberek társadalmi együttműködésének létező célpontjai, kötelei, s ennek következtében a nemzetek országló életének addigi törekvései, létező alkotmánya, joga, az erkölcs parancsai szűknek, sivárnak, igaztalanak, erkölestelennek, gyámoltalannak tűnnek fel ama vágyak világában, melyek az emberek közt társadalmi együttműködésök, országló hatalmuk alkotmányának formáira, viselkedésök legfőbb elveire nézve támadnak.

Ily renaissance-korban minden bizonytalanná válik az ember körül, a szép s a rút, a jó s a rossz, az igaz s a hamis, az okos s az okatlan. A nemzetet nyugtalanság fogja el életének minden pontján, kormányzatában, gazdálkodásában, hitében, irodalmában, művészetében.

A magyar renaissancenak Mária Terézia és József alatt a nemzeti élet egyes ágazataiban kezdődő folyamata akkor, midőn Pulszky Ferencz a tanuló életből a cselekvő életbe lép: a 30-as évek első felében a nemzet egész valóját megragadja. Ez újjászületési folyamatnak egyik célpontja az, a mi által a magyar a világ más népeivel magát szembe állítja s a minek tőlök háborítatlanságot, önmagától pedig az ösztönszerű érzés helyett külső kiformálást, a létezés helyett növekvést és gyümölcösözést, dúsabb tartalommal eltélést kíván.

A másik cél e nemzeti egyéniség elemeit, az egyeseket abban is, a minek e nemzeti sajátosság nemzetközi háborítatlanságához s belső kiformálódásához nincsen egyenes köze, a tekintetben is, a mire nézve az egyes saját nemzetétől külön életet

él, egyéni gazdagsága, szellemi kielégülése, egyéni életberendezése, egyéniségének érvényesítése tekintetében szabaddá, elégtételt tenni.

A XIX. századbeli magyar renaissance, a nemzet teljes magyarságára és az egyén teljes szabadságára törekszik egy időben, vagyis két oly célra, melyek egyféle népből álló nemzetnél is ellentétbe kerülnek, ha egyszerre s nem egymásután, ha őket föltétlenül s nem viszonylag, nevezetesen az egyéni szabadságot alárendelve a nemzeti szabadság, vagyis a nemzeti függetlenség és hatalmi nagyság követelményeinek, törekшенek megvalósítani.

A magyar renaissance szükségképen bonyolultabbá vált, mint más nemzetek renaissance-a azáltal, hogy a magyar nemzet nem egy népből, hanem több népből áll. Így az egyéni szabadság kiterjesztése a nemzet szabadságát, vagyis a miből az áll: más népektől független létét, velök szemben hatalmát nem erősítette.

De nem hiányoztak minden renaissance-nak rendes bonyodalmai: a multnak ellenállása az újnak megszületése ellen, a magyarban sem, sőt hozzájárultak a magyar kultúra elmaradottsága és a külügyi nehézségek.

A mult, főleg nemzeti szempontból II. József óta, a függetlenség, az önálló hatalom megszűnését, a magyar nemzet eltűnését jelentette az európai nemzetek concert-jében, a magyar királyság beolvadását az osztrák tartományokba, az egyéni szabadság szempontjából a jobbágyság millióinak szolgátságát, szellemi tekintetben hátramaradását

A magyar renaissance, vagyis a magyar nemzetnek és a szabad magyar polgárnak és embernek újjászületése, hagyományos kulturánknak rögtön európai színvonalú, bőséges tartalommal való telítése, a mindezekhez szükséges tényezők sokféleségénél, az ellentálló gátak erejénél fogva megbontotta a nemzet egész valóját s kivetette a levés, a támadás bizonytalan tengerére.

A Széchenyi által eltemetett, kiesinyelt mult helyére egy bizonytalan jövő lép, a melynek senki világosan nem látja körvonalait.

Senki sem fejezte ki ezt világosabban, mint maga Pulszky, midőn a 30-as évekre visszaemlékezik: „Mindnyájan egyetértettünk abban, hogy a fennálló viszonyok nem tarthatnak soká, hogy az uralkodó rendszer meg fog bukni, hogy az egész ország

átalakulása kikerülhetetlen; arról sem volt kétségünk, hogy a magyar országgyűlés nem képes a reformot keresztülvinni, de arról, miképen kell eljárni, senki sem volt magával tisztában.¹

Ugyan ő jellemzi a 30-as évek második felét a pessimismus korának, midőn „a költők lemondtak minden reményről s a követek sohasem titkolták meggyőződésüket, hogy a parlamentarizmus harcz meddő fog maradni s az annyira óhajtott reform soha keresztül nem vihető“.

Csak Széchenyi és Kossuth bíztak Magyarország nagy jövőjében és Pulszky jegyzi föl azt is, hogy Deák kérdésére: „Miként hiszed te, hogy ily változás állhatna be?“ Kossuth csak annyit tudott felelni: „Bármilyen módon, mit tudom én miként, európai forradalom vagy háború által, de be fog következni mulhatatlanul.“²

A nemzet előtt csakugyan egy bizonytalan jövő állott.

Először is a magyar nemzetiség uralomra juttatása, valódi független nemzetté levése s egyúttal mindannak bőségben és magyar jellegben nyújtása, a mit az egyes a köztől, az állam és társadalomtól vár, nehézségbe ütközik két oldalról is. Az osztrák politikailag került fölénk, a meglevő magyar jellegű cultura pedig, úgy a vagyoni, mint a szellemi, szegényes volt az európaihoz viszonyítva. Az osztrák fölényt visszaverni, a meglevő magyar culturát művészet, irodalom, tudomány, minden rendű gazdasági technika, pénz és hitel, mindennemű ipari és őstermelési javak tekintetében külföldi kölcsönzéssel kiegészíteni s magyar jellegét megtartani: ebben állt a nagy nehézség.

A mint Európa népei a középkor végén elfordulnak saját multjuktól s a római, görög culturával akarnak eltelni, épp úgy mohón kap Magyarország Mária Terézia óta — a nélkül, hogy e visszaszágnak tudatában volna, — a német s francia szellem mindennemű alkotása után, kezdve a ruhától az irodalom s tudomány legmagasabb termékeiig.

A nemzet a maga küzdelmét egyénisége fölényeért, más társadalmi és politikai czélokra készült régi alkotmánya segélyével, Ausztriától jogilag nem tagadott függetlensége alapján,

¹ Életem és korom I. kötet, 84. l

² U. o. 94. l.

intézményei hagyományos erejében bizva folytatja, egyúttal azonban megbarátkozik a „kor lelkével“ nemcsak mulólag, mint az 1790—95-ki föllobbanásban, hanem 1830 óta állandóan és az európai alkotmányi és társadalmi elvek iránt is oly hajlandóságot mutat, mint a külföldi irodalom, művészet gyümölcseinek átültetése, receptiója iránt. A magyar újjászületés egyúttal valóban az idegennek a legnagyobb méretű receptiója, irodalmi, gazdasági, jogi, alkotmányi tekintetben.

Hogy Pulszky szavaival éljek: „Így történt, hogy ugyanazon időben, midőn a nyelvből minden idegen szó a túlzásig kiűzetett, — az irodalom csak szavaira nézve maradt magyar s a formákban, fordulatokban, stýlben idegenszerű lett, hogy midőn nemzetiségünket erősebben megalapítani s kiterjeszteni iparkodtunk, — gondolkodásunk módja nagyjára nem nemzeti“. ¹ De nemcsak a szépirodalmi, hanem az emberi szükségletek minden terén idegennel táplálkoztunk. S a mint Európa azon nemzetei, a melyek a római jogot recipiálták, nem tudnak annak nyügeitől szabadulni, épp úgy nehezedik ólomsúlylyal reánk ma is, újjászületésünk oly hosszú folyamata után, a „művelt nyugat“.

A százados magyar alkotmánynak idegen jogelvek alapján polgári alkotmánynyá változtatása meghagyja-e, neveli-e erejét, mire a nemzet fölényének teljes kivívásához kétszeresen szükség van? A félig szolgaságban sinlődő jobbágnak polgárrá, a nemesi birtoknak a gazdasági szabadverseny tárgyává tétele nem gyengíti-e, vagy nem söpri-e el végkép a társadalomnak azon vezető osztályát, mely a magyar jellegnek legfőbb kinyomata volt? A külföldi irodalom, művészet, ipar, a külföldi életmód, ruházat receptiója nem semmisíti-e meg a magyar magot, mely a sok vihar között fenmaradt s mely mindezen idegen nedvek segélyével akar újjászülni?

A nemzet lelkében föltámadt e szükségletek nem találják meg önként kielégítésük utait. Bizonytalan, ki legyen a vezér, a ki e szükségletek kielégítésének társadalmi és politikai szerveztét megjelöli, bizonytalan az idő, a mikor s az elvek, az eszközök, melyekkel az új utakra lépni kell, bizonytalan, mennyit kell a régi magból megtartani, mennyit az újból hozzáadni?

¹ L. Pulszky F.: Életképek. 1845. I. köt. 604 l.

A tanácstalanság társadalmi szerkezetünk s politikai alkotmányunk átalakítása iránt, a nagy hajlandóság idegen receptio iránt ezen tereken csak ismétlődése volt annak, a min szépirodalmunk a XVIII. század óta keresztülesett. „Utánoztuk a francia, a classicai és német költészetet, eldobtuk nemzeti versidomunkat s a klasszikai és nyugat-európai rythumst zendítettük meg . . . Nemcsak írói művészetet tanultunk, hanem idegenszerűséget is“.¹

Hosszú vajadás után teremti meg Vörösmarty a modern magyar költői nyelvet. Petőfinek a póriasság vádja alatt, szépirodalmunknak Zerffi Gusztáv által említett „zabolátlan forrongása“ közt kell Hiadorrall a pálmáért harczolni, a míg 1847-ben Eötvös találóan fejezi ki a közvéleményt, hogy Petőfi nemcsak minden szavában, de minden gondolatában, érzésében magyar“² s a régi magyar nyelv, a régi magyar versidom és rythmus a maga teljességében csak Aranyban bír újjászületni, csak ő bírja fajunknak századokon át fejlődött jellemét egészében fölmutatni.³

Csoda-e, ha a nemzet lelke a sok talány fölött, melyet nyelve, irodalma, gazdasága, társadalmi osztályainak ellentétei, politikai alkotmányának rendezése fölvetnek, lázas forrongásba jut? ha benne a nézetek, az ellentétes tervek anarchiája keletkezik?

A nemzetnek századokon át alakult akkori politikai alkotmánya, társadalmi szerkezete, ezeken nyugvó legbensőbb lelki és erkölcsi valója, ethnikuma nem bírják neki az erőt adni, hogy az ellentétes áramlatokat a maga egységes öntudatával irányítsa, a czélok és felfogások anarchiáját megszüntesse.

A nemzetek életének ily fölkavarodása idején, a midőn a társadalmi és politikai intézmények csak a máról holnapra élésnek szolgálnak, de a jövőt meghatározni képtelenek, erős, kiváló egyéniségek veszik át az irányító működést, a melyet a nemzeti élet rendes menetében a jogilag megszabott hatalmak, az elismert tekintélyek, a vezető osztályok, csoportok, a nemzeti ösztönök végeznek.

¹ Gyulai P. Arany János. O. kvtár 10. I.

² L. Ferenczi Z. Petőfi életrajza III. k. 103—136. I.

³ Gyulai P. Arany János ea. h. 28. I

De mit jelent az egyéniségnek ily előtérbe lépése? Az egyéniségeknek igen különböző az akaratereje, ízlése, erkölcsi érzülete, véletlen az előrelátása, kiszámíthatlan a találékonysága. A hol tehát az egyéniségek változó súlya kerekedik a nemzet egyenletes iránya fölé, ott nincs többé az életnek általános, minden ponton tájékoztató iránytűje, ott eltűnik a tekintély s helyébe vagy a kétely, vagy a genie, vagy a vakmerőség lép.

Pulszky nagy ítélő képességének, elfogulatlanságának legfényesebb tanúsága, hogy ő a nemzet állapotának ezt a jellegét 24 éves korában a történetíró tapasztalataival s az élő szemlélőnek tiszta látásával felismerte. Csak az elnevezésével nem fejezte ki eléggé a jellegét, mert nemcsak átmenet volt az, mint ő nevezte, hanem születés, a nemzetnek s a társadalomnak újjászületése.

„Az emberi nem életében is vannak .... átmeneti időszakok .... midőn egy nagy eszme .... rendeltetését bevégezte s a lassan elhalónak a helyét a következő, csak lassan serdülő (eszme) be nem tölthetné .... Ilyen időt élünk mi is. Az ily átmeneti időszakoknak .... a különös characterc, hogy központjuk nincs, hogy az ivadék százfelé oszolva, minden fellengést nélkülöz, áldozatra nem képes, kebelében a vallás helyét hideg philosophia pótolja. Ily időknék jelszava a normannak felelete, ki Olaf Trygvason kérdésére „s kiben hiszesz te?“ azt felelé: „magamban“. .... A kétely uralkodik mindenütt, bizodalmatlanság tölti el a kebleket, elszigetelve állnak a nemzetek és egyesek, az utolsó kötelék pedig, mely őket összekapcsolja, a politikai vélemény egyformasága, csak a jelszóhoz hasonló, mely a csatában megismerteti azokat, kik ugyanazon zászló alatt vívnak, csatáin kívül jelentése nincs“. ¹

Ez a magyar renaissance hozta létre Pulszky Ferenczet; de viszont kevesen vannak, a kik e renaissance sikerére: a magyar nemzetnek úgy, mint a magyar egyénnek újjá teremtésére, a világcultura javainak bővítésére hazánkban Pulszky Ferencznél többet tettek volna. Élete össze van forrva e renaissance minden ízével s e nélkül se nem érthető, se nem méltatható.

¹ Uti vázlatok 1836-ból Budapesti Árvizkönyv I. k. 69., 70. l. l.

II.

Miképen hozta létre a renaissance Pulszky Ferenczet? s mit tett ő annak sikerére?

Pulszky Ferencz teljesen német légkörben születik 1814-ben, Eperjesen. Kizárólag németül beszélnek családjában, németül az eperjesi társaságban. Magyarul pesztrájától, az iskolai szünidőn nagyanyjától s a szüret alatt Mádon tanul. Azonban az eperjesi iskola, valamint nővérének németországi emigrans tanítója, kitől ezzel együtt vett oktatást s ki előtte, mint maga mondja,¹ összes tanárai közt legkedvesebb volt, nemcsak feledtették vele a mit a magyar nyelvből tudott, hanem nevelését egészen német szelleművé is tették. Midőn eszerében magyar szóra Miskolcra került Tomka táblabíróhoz, a magyar irodalomról igen kicsinylő volt a véleménye. Szemei a magyar világnak csak itt nyílnak meg Kisfaludy regétől és Katona Bánk bánjától. Egy év múlva, 1828-ban visszatérve Eperjesre, nevelője, Nemesányi győzi meg őt és társait egy magyar önképző körnek létesítése, magyar könyvek beszerzése által, hogy létezik magyar könyv, melyet olvasni érdemes. Iskolája, annak tanárai azonban a magyar irodalomról nem vettek tudomást, s magánolvasmánya a nagy bátyjától, Fejérváry Gábortól küldött kis könyvtár révén teljesen idegen marad. A kornak világirodalmi nevezetességeivel ismerkedik meg ekként s egészen a nyugoteurópai szellem sodrába kerül. S ez így tart juratusi éveit. Sárosban Széchenyi Hitelét is német fordításban olvassák, s jogtanára, Csupka, bár Kövyt veszi vezérfonalul, magyar, német, tót nyelvkeveréssel ilyformán beszél: „Molitor propter Wassermangel habuit baj“.²

Mindazon befolyások között, melyek Pulszky Ferencz fejlődésének idegen szellemű irányt adtak, a leghatalmasabb volt nagybátyjái, a már említett Fejérváry Gáboré. Ez a világlátott, nagyműveltségű, műértő férfiú, eltelve nyugoteurópai koreszmékkel, kozmopolita hajlamokkal, a magyar közélettől egészen visszavonult; a satyrikus szemével nézte a táblabíróvilágot s irányában a meddő bíráló szerepére szorítkozva,³ régészi és művészi kedve-

¹ Életem és korom I. kötet, 18. l.

² Henszlmann Imre. Pulszky Ferencz 50 éves írói jubileuma 7. l.

³ Pulszky, Életem és korom I. kötet 45. l.

léseinek, s azon baráti körnek élt, a melyhez többnyire külföldieskedő josefinus irányú, 1790-ben aufklärístáknak elnevezett férfiak tartoztak, a kik közt legnevezetesebb volt a sokat utazott és nyílt házat tartó báró Brudern, továbbá a nagy maecenás és műértő, az utolsó József-korabeli szabadkőműves, gróf Wiczay Mihály.

Fejérváry Gábor avatta be szívéhez nőtt, ifjú öcsesét a külföldi szépirodalmon, történelmen és régészen kívül a kornak politikai és socialis eszméibe, de a mi legfőbb, Pulszky neki köszönhetette, hogy a külföldet kora ifjúságában színről szíre láthatta. Igaz rászolgált, huszárosan teljesítette nagybátyja föltételét, ki látva régészeti tudományos hajlamait, megígérte neki, elviszi Olaszországba, ha Homért folyékonyan vissza bírja adni. Pulszky azzal a csekély készütséggel fogott a dologhoz, a melyet a gymnasiumban addig szerzett s egy év múlva kész görög lett.

A 19 éves s a külföldi irodalom emlőin felnőtt ifjú előtt 1833. nyarán tárult föl Bécs, München a maga művészeti, irodalmi és tudományos életével; ezen előcsarnokok után lép Italia classikus földjére, a hol a művészetek, régiségeken kívül a legszélesebb körű nemzetközi világba jut; az osztrákok, bajorok után nemcsak olaszokkal, hanem a legjelentékenyebb porosz és angol férfiakkal lép személyes érintkezésbe.

S alig melegszik meg itthon, 1834. elejétől 1835. apriliséig mint jurátus a pozsonyi országgyűlésen és 1836-ig mint aljegyző Sáros megyében, az utóbbi év áprilisében nagybátyjával újabb hosszú külföldi útra kél. Megismeri Németország északi részét, Angliát, Skóciát, Irlandot, Németalföldet, a Rajnamelléket, Párist, Württemberget, ezeknek művészeti, táji és népéleti érdekességeivel és sok jeles emberével.

Ily nevelés, ily tapasztalatok után Pulszkyban közpályája kezdetén a világpolgáriás érzés a túlnyomó éppen akkor, midőn a nemzet teljes erővel törekszik magyarságát az emberi élet minden részében uralomra juttatni.

Pulszkyra kezdetben idegen a nemzetnek a törekvése, mert előtte egy alsóbbrendű culturának a nyugateurópai fölé kerekedését jelenti. Ellentétbe jut nemzetével, nem érzi át magyaros nevelésű honfitársainak legfőbb vágyát a saját külön egyéniség érvényesítésének gyönyörűsége után, nem érti a nemzeti külön

egyéniségek becsét az emberiség életének munkafelosztásában, nem alkotó erejét az állami intézményekben.

A mily homályos volt e korban mindenkinél a nemzeti erőnek tudatos, fogalmi átértése az emberiség szempontjából, még egy Kölceynél, Wesselényinél, sőt Széchenyinél is annak államalkotó, jogot, hatalmi szervezeteket, intézményeket képező tendenciája, épp oly intensíven, lüktetett a nemzeti érzés, a magyarság kifejlése utáni vágy országgyűlésen, megyékben, a szellemi foglalkozásúaknál, szóval a nemzet vezető elemeinél, bárha e vágnak főtárgyát még csak a nyelv, az irodalom, a színművészet alkotta.

Pulszky idegen nevelésével, környezetének nem magyar légkörével először e hatalmas nemzeti áramlatba ütközik. Nemzeti újjászületése Pozsonyban kezdődik. 1833-ban júl. 16-án látja először, a ki e részben sorsát eldönti, Kölceyt. „Véletlenül Kölcey mellett álltam, írja még német naplójában¹ és éles szemügyre vettem siri alakját. Halotthalványság borítja gyér hajzattal árnyékolt orcáját. Az egyik szeme lelkesen fénylett, a másik kísértetiesen csukva volt. A halvány száj s a vékony ujjak előre irgalmat és bocsánatot látszottak kérni a bátor mondások és írásokért, melyek róluk gyakran szétáradtak“.

Eszméltni kezd, összehasonlítja a pozsonyi országgyűlést a francia Constituante-tal és Convettel.² Mérlegeli a hazaszeretet s az emberiség szeretetét s éveken át töpreng a nemzeti és világpolgári törekvések jogosultsága fölött, míg a problémát meg-

¹ L. az eredeti kéziratot Mus. Nation. 1514. I. köt. 5. old.

² Azt találja mindkettőnél egyformák az alkotó elemek, egyforma a céljuk, ugyanaz a buzgalom hatja át mind a kettőt, minden hasonlít, úgy mint a miniature az életnagyságú képhez. Amannak színjátszóit az egész világ megbámulta, a mi országgyűlésünk a világ egy kis zugában van, színészei jól játszanak, a nézők azonban csak egy kis nép ifjai: a nép maga csekély részt vesz a játékban. Pedig itt is nagy talentumok mutatkoznak, de mintha a végzet a Forradalmat csak házi színpadon akarta volna előadatni. Annak az időnek nagy jellemeit csekély változásokkal s magyarra fordítva megtaláljuk itt is. Ragályi Pethionnak. Nagy Pál Barboroux-nak, Deák és hivei a hegy-pártnak, Beöthy Desmoulin Camillenak. Borsitzky Saint-Justnek, Balogh Robespierre-nek, Kölcey Baillynek a párja. — Kézirat Mus. Nation. 1514. 2. köt. 4. l.

oldani, a nemzetit tudatosan, világos fogalmak segélyével magának magyarázni tudja. Valódi lelki küzdelem folyik le az ifjú Pulszkyban, a míg lassan-lassan értelme előtt tisztázni bírja azt, a minek egész élete munkáját áldozta.

„A hazaszeretet szűk érzés . . . így szól 1834-ben naplójában s annak ellenére, hogy ha hazát választanom lehetne, a mostanit sohse választottam volna, mégis nincs szebb tér az emberiségért dolgozni, mint Magyarországbán. A kinek sikerül hétmillió renyhe, szolgálai, állati lényből hétmillió embert formálni, nem hiába élt“.¹

Michelet világtörténelmének kosmopolitismusában már agy-rémnek ismeri föl a gondolatot, hogy az emberiségnek testi, faji, nemzeti, klimatikus különbségei a szabadság akadályai lennének. Mily balga törekvés, így okoskodik, a szívárvány hét színét egyesíteni s a dolgokat tiszta, szintelen világításban látni akarni! „Bírja-e a szellem a testet, ennek előítéleteit fölszívni, elcserélni, mint a hogy ruhát váltunk“.² „A hazafiság szűk érzés, de a melyikünket betölt, boldoggá teszi, boldog, kinek hazája van; a nyelv a haza“.³ „A nyelv az anyánk, míg a nemzet gyermek, addig függjön emlőin, szeretni fogja a férfi is mindig, de elhagyhatja. Cato Uticában a Phaeton-t olvasva hal meg, Brutus Philippinél Euripides szavaival dől törébe. Finis Poloniae Kosciusko utolsó szava.“

„1835-ben, ha Eperjesen maradok magyarosodással fogok foglalkozni, mindig szemmel tartva életem legfőbb célját: egy erős közvélemény teremtését s jó irányzását“.⁴

Pulszky Ferencz lelkének e révedezése, majd kutató, kereső munkája közben jut Kölcsey Ferencz körébe.

Kölcsey classicus műveltségét, költői ihletét, bölcselmi mélységét, szabadelvű politikai irányát valami különös zománcz futja be, a minőt Pulszky távol országokban sehol sem látott: egyéniségének magyar alaphangja, lelki valójának sajátos összképe. Plastikusan szép példányát ismeri föl Kölcseyben a magyar jellegnek.

¹ U. o. 2. köt. 7., 8., 1.

² U. o. 56. 1.

³ U. o. 60. 1.

⁴ U. o. 58.

A classicus ókorért, az újjörögök, lengyelek szabadságharczaiért lelkesült, a honi szellem ébredésének némely szilaj kitöréseitől, a Kolomperiáktól elfordult ifjú ekként lesz Kölcesey hatása alatt bensőleg magyarrá.

E nagy és nemes lélek érdeklődik a kiváló tehetségű jurátus iránt, szívesen látja magánál s az ő befolyása vet véget a tünődéseknek a nemzeti és világpolgári irányok fölött, melyek az erős nemzeti érzésű pozsonyi országgyűlési ifjúsággal való barátkozás közben is üldözték.

A mit Kölcesey vonzó magyar lénye Pulszky érzületére, intuitív tehetségeire gyakorolt s vele a magyarságot megszerettette, értelmére ily döntő hatásának látszanak a szavak, melyeket a szózat költőjétől hallott.¹

Vörösmarty egy kedélyes esti beszélgetés alkalmával 1834 nyarán, melyben Bajza, Bezeredy, Stuller és Pulszkyval a hazafiság és világpolgárságról folyt a szó, az egyestől hazafiságot, az egész nemzettől világpolgári érzést kívánt. „Ez talán, így kiált föl Pulszky, a legtökéletesebb kifejtése az aránnak vagy inkább viszonynak, mely e két ideált összekapcsolja”.²

Pulszky Ferencz megérti, megszereti a nemzetét, megkezdi naplójegyzetei magyar vezetését, szívével, lelkével magyarrá lesz. Egyéni renaissance-ának folyamata a nemzet sok ezer nem magyar vagy elnemzetietlenedett magyar tagjában ismétlődik. A magyar

¹ Pulszkynek szellemi alkatában oly nagy azonban a bonczoló hajlam, hogy eldöntött kérdéseit is újabb meg újabb próbára teszi későbbi vizsgálatai közben. Összehasonlító mythologiai tanulmányokat téve, 1847-ben írja naplójában: „Szeretnék velünk elhitetni, hogy kizárólag a nyelv a nemzetiségnek jellemzője“. S végig menve mindazon tulajdonságokon, melyekből a nemzetit máig összerakni, vagy melyek egyikére alapítani szokták, az adott magyarázatok elégtelenségére utal. De ha sem a nyelv egysége, így teszi föl a kérdést, sem a közös alkotmány, sem a vallás, sem a közös ősök nem elég erős kötelék, mi hát az a mi által nemzetté válunk? — „A nemzetek jelleme legjobban nyilatkozik mondáikban, a melyekben az embereknek a természettel és egymással folytatott küzdelmei, a mult és jövő iránti érzelmei tükröződnek“. — Kézirat. Mus. National. 1514. XII. köt. 22—26. l. — A mondák ily jelentőségét már 1840-ben hangsúlyozza, s Grimm Mythológiájára támaszkodva sürgeti gyűjtésöket. — L. Emlény 1840. 225. l. Athenaeum 1840. 2. köt. 165. l.

² Id. h. 86. l.

jelleget vonzó erejének hódítása, a magyar jelleghez tartozó szabadsági szellem értelmi megbecsülése így szülte újjá, így szaporította meg a csekély számú magyar nemességet a magyar értelmiség hatalmas seregévé.

Pulszky magyar renaissance-át azonban még egy ideig kételkedve fogadják, „minek oka az volt, hogy jóformán többet írt németül, mint magyarul és Bártfán 1840-ben a szellemes Vécsey báróné szükségesnek látja, hogy a neki ellenajándékba adott cseh üvegpokálra rávésette a „hazádnak rendületlenül“-t.¹

Pedig ekkor már mily lelki változáson ment át Pulszky Ferencz!. Ékesen szóló bizonyossága ennek 1837-ben megjelent munkája: *Aus dem Tagebuche eines in Grossbritannien reisenden Ungarn*. Nemcsak ösztönszerűleg, érzelmével hajolt meg a nemzeti erőnek hatalma előtt, hanem a mi ennél sokkal fontosabb Pulszky szellemi kaliberének megállapításánál, értelmileg fogta föl a nemzetinek alkotó erejét az emberiség életében.

Nemzetközi utazásain, melyeken főleg a régészet és művészet megismerésének vágya sarkalja első sorban, arra a fölismerésre jut, hogy a múzeumok és műcsarnokokat mily helytelen szempontból, csakis a művészi élvezet s a philologisáló régiségkedvelés szempontjából tekintik. Holott a művészet a nemzetinek legnemesebb virága, mely a nemzetinek legbensőbb valóját a legösszhangzóbban fejezi ki. A nemzeti az, a mi a márványt kenyérré varázsolja; a művészet kizárólag a nemzetiben gyökerezik; a művészetben csak az marad meg, a mi nemzeti, az idegen, bármi kiváló legyen, végül sem tarthatja magát.²

A 23 éves Pulszky ennek a genialis munkájának, mely tele van az egész emberi cultura minden oldalára kiterjedő mély megfigyelésekkel, a legfőbb becse a nemzeti erőnek ebben a méltatásában rejlik. Egyéni fejlődésében nagy határkö az, de általános értéke a fölismerésben rejlik, melyet kitünően alkalmaz a munka végén a paralellánál, melyet Anglia és Magyarország között von, midőn mondja: Magyarország nem akar ott vesztegelni, a hol egy század óta megállott, de elszigetelve és Európa előtt idegenül állva, ki akarja nemzeti jellegét fejteni a

¹ Életem és korom. I. köt. 186. l.

² *Aus d. Tagebuche* 39., 40., 42.

nélkül, hogy örült szabadsági lázban, idegen intézményeket testébe oltani akarna vagy légben lógó rendszerek után kapkodna.

Ez a német munka mutatja legjobban Pulszky megmagyarosodását, sokkal inkább, mint az Árvíz könyvben megjelent első magyarnyelvű munkája: „Uti vázlatok 1836-ból“, mely a mily érdekes egyes részeiben, egészében ily alapgondolat nélkül szükkölködik. A nemzeti erő alkotó hatalmának tételét azonban nem ejti el Pulszky s vele törekszik Magyarország egész történetét megmagyarázni, vagy mint ő nevezte, Magyarország történetének philosophiáját nyújtani az Athenaeum 1838 és 1839-iki folyamában, mely 1879-ben lát újra napvilágot az Olsó Könyvtárban. E dolgozat Pulszky Ferencz nemzeti renaissance-ának megpecsételése.

A száz oldalt alig meghaladó kis irat történetírásunkban fordulatot jelez, egyrészt az által, hogy a nemzet történelmét beilleszti a világtörténelem többi tényezői közé, másrészt, mert az erőt keresi benne, a mely Magyarországot fentartotta s a mely benne ez emberi életnek különös fejleményeit előidézte.

A mi azonban a legmeglepőbb a kis iratban, az a vezérgondolat. Nem a gazdasági megélhetés, nem a művelődés, nem a szabadság, nem a jog, nem a dicsőség és hatalom általában, Magyarország történetének kulcsa Pulszky szerint, hanem a mind-ezeknek a magyar ethnikum szerinti kifejezése.

Mindaz állhatatlan, mondja, a népek intézményeiben, a mi nem fejlett ki nemzetiségök szívéből; a mi nem nemzeti, az soha sem olvadhat össze a nép életével és megszűnik azon ivadékkal, a mely kezdeményezte. Eszmények csak egyeseket ragadhatnak el, a népek lénye szilárdabb s csak az hathat rájuk, a mi történeteik szilárd földjéből, jelleméből nő ki.

A nemzet entitásának, külön lényiségének ezen gondolatával kezdi Pulszky a magyarnak, ennek a milliókból álló lénynak, nem a magyaroknak, nem a magyarok összességének, életfolyását magyarázni.

Jól tudja ő, hogy a nemzetek lénynének ez a nyomatékosan kiemelt szilárdsága csak viszonylagos s a nemzet viszontagságai, történetei éppen abból állnak, mennyire birtak más nemzetek és a földrajzi hatások a nemzet külön lénynén változtatni, mennyiben birta magát azokkal szemben föntartani, sőt őket a maga tovább fejlődésének elemeivé tenni.

A magyarnak azon sajátos bélyege, a mely intézményeiben, alkotmányában, szokásaiban fennáll, a magyar nemzeti szellem hoz egységet történetének minden jelenteibe s ebből érthető sok százados története.

A nemzet szilárd lényének fáklyájával fölfegyverkezve indul Pulszky Magyarország multjának kutatására s a mohácsi vészig haladva azzal végzi dolgozatát, hogy a kifejlés, melyre hazánkat Mátyás emelte, nem volt elég nemzeti s honi gyökereket nélkülözve, a bekövetkező szláv befolyásnak ellent nem állhatott s alkotásainak éppen ezért csak addig lehetett sikere, a míg hatalmas keze eszméit föntartotta.

Pulszkynak e felfogásában van a teljes, az akkori vezéremberékénél erősebb magyar renaissance. Pulszkynál a magyarság nem pusztán „édes aggodalom, mely az anyaföldhöz vonz s mely a halandó port félistenné magasztja . . .“ nem csak „költői zománcz az, mely nélkül rideg pálya a hosszú élet . . .“ nem egyedül „egy törzsök faj sajátosságainak . . . képviselete“ . . . sem e külön „sajátosságoknak egészen új, eddig ismeretlen alakokban kiképzése az emberiség földicsőítésére“ mint Széchenyinél.

De nem is csak „kirekesztő, saját centruma körül forgó, lelket emelő erő“ nem is csak „természettől vett tudomány, mely egy háznéphez s ennek körén túl egy hazához lánczol“ mint Kölcseynél. Pulszkynál több mindezeknél a nemzeti erő, de több különösen annál, a minnek Wesselényi meghatározni bírja: „az alkotmányos hon kifejlődésére . . . szolgáló eszköznek“.

A mit a magyar renaissance vezéremberei a nemzetiről ösztönszerűleg éreznek, belőle homályosan látnak, avagy mint Wesselényi egyenesen félreértene, azt Pulszky a történelem értelmi nagytitkúvegével teszi láthatóvá, benne leli a művészetek gyökereit s nem választja el a civilisatio és alkotmányos szabadságtól. A lengyel példából vonta le az alkotmányos tanuságot, hogy a nemzeti erő és polgári szabadság közt szoros összefüggés van s ennek elnyomása visszahat amarra is, sőt meg is semmisítheti. Pulszky az alkotmányos szabadságban csak úgy, mint a nyelvben, vagy a társadalmi intézményekben, gazdasági és művelődési állapotokban a nemzeti erőnek, egy lénynek, a magyar nemzetnek szülötteit látja.

Ennek a lénynek, melyet világra jöttében Vörösmarty Zalánjának költői tükre mutatott meg önmagának, s a mely tagjainak lelkes küzdelmei által a valóságban is újra akarszületni, ennek kereste és tüntette föl Pulszky működését önlényének megtartása s erősítéséért egész a mohácsi vészig Magyarország történeti philosophiájában.

Pulszky e meggyőződését a nemzeteknek állandóan megmaradó én-jéről, valóságos személyiségéről még részletesb buvárlatokkal igazolja életének későbbi tudományos szakában. Az „Iconographic Researches on human races and their art“ című 1857-ben angolul megjelent nagy tanulmányában¹ arra vállalkozik, hogy a művészet emlékeivel bizonyítsa a nemzeti típusok állandóságát s mint mondja, az archäológiát idézze be tanuságtételre a fajok és nemzetiségek ügyében. Az egyiptomiak, a semiták, az ékírásos népek, az etruskok, a görögök, a rómaiak, a mexikóiak, a hinduk, a chinaiak szobraival, reliefsjeivel, érmeivel, bizonyítja, hogy a művészet mindig nemzeti, nem kosmopolita.² egyúttal azonban azt is, hogy a nemzetinek ez állandósága termékeinek nagy tökéletesedésével járhat, mint a görögöknél, a hol a szobrászat viszonylag igen durva kezdetről a legmagasabb tökéletességig emelkedik.

Megható, hogy a hontalan, száműzött angol munkájának mottojául Berzsenyi találó versét választja:

Tedd a durva Scythát a Tiberishez és
A nagy Róma fiát Bosporus öbléhez.
Barlang lészen amott a Capitolium,
S itt újra Róma emelkedik.³

III.

Ha Pulszkynek önmagával kellett küzdenie megmagyarosodásáért és részben magát művészi, történelmi, népismeai tanulmányaival meggyőzni, viszont az állam és társadalom szabadelvű ujjaszületéséért, művészet és tudomány föllendüléséért egész környező világával föl kell a harcot vennie.

¹ L. Alfréd Maury, Francis Pulszky, and I. Aitken Meigs: *Indigenous Races of the earth*. London, 1857. In 4.-to a 87—202. 1.

² Id. h. 99. 1.

³ Pulszky emlékezetből idéz.

A szabadelvű törekvések, melyeket világirodalmi olvasmányainak számtalan változatú bölcselmi fejtegetéseiből és szépirodalmi dramatizálásaiból megszeretett, először is legközelebbi környezetével, városával és megyéjével, de a magyar társadalom zömének is régi nemes szerkezetéhez ragaszkodó alapirányával hozzák összeütközésbe.

És mit talált művészi, tudományos világlátottsága itthon? Mik voltak Eperjesnek czopfós diszítésekkel elváltoztatott nagy gót domja? egy kispolgári renaissance nyomait mutató csinos épületei? Mik Pozsony, Buda és Pest építészeti emlékei, mik Kubinyi Ferencznek, báró Brudern Józsefnek, Jankovich Miklósnak s a nemzeti múzeumnak gyűjteményei, a régészet, a képzőművészetek ama kincseihez hasonlítva, melyek előtte külföldi utazásaiban föltáruultak?

Szomját élesztették, de nem csillapították.

A mit Pulszky 1834-ben hazájában maga körül lát, nem az ő világa. Ha e világban élni akar, vagy neki vagy e világnak kell átalakulnia. Az elsőt véghez vitte saját nemzeti újjászületésével, az utóbbit megkezdte politikai és tudományos munkálkodásával.

Nagybátyja Fejérváry Gábor nagy hatással volt reá, csak ellenkező irányban e részben is. Fejérvárynak kozmopolitikus, a hazai állapotokkal elégedetlen irányához tartozott az ellenszenv, az emberi társadalom azon megkötött formája ellen, mely alatt hazánk is nyögött. Általa ismerte meg az ifjú Pulszky Rousseaut, de különösen Benthamet, Smith Ádámot s Széchenyinek, Fejérváry az idei nézete szerint, korszakalkotó Hitelét, főleg azonban az embert nem rendi állása, hanem belső értéke szerint becsülni; tudósokkal, művészekkel hozta össze, sőt mi a 30-as években nálunk hallatlan volt, olasz útikra bevett társul egy zsidót, a tudományosan művelt Hollender Leót.

Pulszkynek concret észjárására ugyanis kevésbé az elvont elvek hatottak, a melyekből Rousseau, Bentham, Smith, Széchenyi a szabadelvű reformok szükségét levezették. A művészetekben is a szobrok, a gemmák, cameák ragadták meg először fogható, a legkisebb részletekig kiformált valóságukkal s maradtak élte végéig előszeretetének tárgyai; az elvontabb festészetnek sokkal lasabban nyíltak meg szemei. A mit első olaszországi útja emlé-

keiből elmesél, mint nem tudta magát Bolognában, a San Domenico-ban megtartóztatni, hogy Michel Angelónak Szt. Domokos síremlékére térdeplő angyalját meg ne csókolja, megfejtí élete egész folyamának értelmi jellegét.

Nem hitt soha az emberi életnek matematikai szükségességű, egyszerű, elvont elvekre való visszavezetésében. Sokkal összetettebbnek ismerte föl s csak azt becsülte, a mi a sok ellenkező erő küzdelmének eredőjeként, mint történelmi termék, mint az emberi élet belső canon-ának az idők szerint viszonylag szükséges, élő megtestesülése előállott.

Az élő művészet, az élő állami élet nem lehet Pulszky gondolkodásában egy elvont szabálynak, egyetlen erőnek sémászerű ismétlődése; „a porosz nép . . . példája mutatja így szól Pulszky,¹ azoknak fonákosságát, kik az egész világot egy minta szerint szeretnék elrendelni, bár látják, mily sokszínű ruhában jelen meg a természet, . . . hogy az egyformaság halál“. Az élő emberi világnak valami egyéninek, újnak, eltérőnek, összetettnek kell lennie; e meggyőződését nem a könyvekből, hanem az európai életnek utazásai közben átélt szemléletéből merítette.

Innét Pulszky történelmi módszere. A rideg ész azon bálványzását, mely az egész világot egyforma, a priori alkotott törvényekkel akarta ellátni, elveti.² Innét a nemzeti tényezőnek kiinduló pontul elfogadása az emberi életnek összes terein. Innét a politikai életben az elvont elveken nyargalás elleni állandó küzdelme.

Pulszkyt történelmi módszere, az olasz, angol, német, francia világnak színről-színre látása teszik szabadelvűvé.

Sárosban, a hol Pulszky közpályáját kezdi a 30-as évek második felében, nem akartak hallani az államnak, de még kevésbbé a nemességnek a jobbágyság fölötti uralmán nyugvó társadalomnak szabadelvű átalakításáról. A kormány hasonló állást foglalt el s vele tart a főrendek többsége s a nemesség egy része is.

Pulszky az 1840-iki országgyűlésen, bár megyéje utasítása által különösen a szőlősszabadság kérdésében feszélyezve, teljesen a szabadelvű ellenzékhez csatlakozik s vele együtt megkezdí küzdelmeit Magyarország újjászületéséért.

¹ Budapesti Árvízkönyv I. köt. 115. l.

² Eszmék Magyarország tört. Olcsó könyvt. 5. l.

Megkezdí szenvedélyes lelkének egész hevével, megkezdí merőben jövő, senki által közmegnyugvásra nem körvonalozott, bizonytalan czélokért, mert hiszen újjászületésünk mikéntjére nézve, mint Gyulai P. jól mondja, „az eszmék anarchiája uralkodott“,¹ megkezdí 26 éves korában, határozott életpálya választása előtt, nem is kenyéradó pálya megszerzése végett, hanem a szeretetnél fogva, melylyel a magyarság, a szabadelvűség, a művészet és tudomány iránt viseltetik.

Pulszky mint életezélt, a szerzést, a pénz becsét, a kenyérkeresetet soha sem ismerte s midőn vele az emigratio alatt kénytelen is volt, merőben eszköznek vette. Pedig nyert neveléséhez, utazásai keltette magasabb látköréhez nem lett volna elég a jó mód, melyet a szülei vagyon ígért, köz- vagy magánlivaltnak kellett volna azt pótolnia. Nobile officiumoskodott ugyan megyéjében, fáradozott az országgyűlésen, de hivatalnyerési szándék nélkül. Ekképen az átalakítandó, Magyarországért fölvett küzdelmeiben egy határozott életpálya jogos érdeke sem irányította.

A magyar renaissance többi vezérembereiben, Vörösmartyban, Kölcseyben, Wesselényiben, Deákban, Eötvösben, Kossuthban, Petőfiben ez újjászületésnek inkább egyik oldala tör csak elé, Széchenyiben annak minden húrja megpendül, de valamennyit bizonyos fokig fékezi vagy a multhoz kötött társadalmi állás, családi összeköttetés, vagy létfentartó pályája.

Pulszky Ferencznek sokoldalú, eredeti, különleges, külső fegyelmet nem tűró egyéniségét sem határozott életpálya nem irányítja, sem politikai párt vagy társadalmi osztálytekintetek, sem egyházfelekezeti kapcsolatok nem fékezik. Ez által lett ő renaissance-unk tipikus alakja.

Az átalakulás bizonytalan viszonyai tért nyitnak jelleme merészségének, találékonyságra késztetik eleven, finom elmeerejét.

Széleskörű világirodalmi tájékozottságával, külföldi utazásai alatt szerzett tapasztalataival előre látva az új Magyarország megalakulásának eseteit, képessé lesz a legkülönbözőbb irányokat méltatni s gondolkodásmódja a panaceákkal szemben, a melyek ajánlatnak, kivéve az újjászületésnek liberalis és nem-

¹ Gyulai P. B. Eötvös József. Emlékbeszéd. O. K. 19. 1.

zeti alapjellegét, mentté lesz az illusióktól, józanná, sőt skeptikussá válik.

Mint természetes következményt fogadja el az újjászületésnek kiszámíthatatlan eshetőségeit s a hozzájuk való alkalmazkodásnak szükségességét. Egyéniségének erőssége teszi nehezen kezelhetővé, az anyagi lét követelményei tekintetében könyűvérűvé. Innét ered épp úgy pazar jószívűsége mindenki iránt, a ki bajban van, mint sziporkázó gúnyja ellenfeleivel szemben.

Midőn az illusiók ellen küzd, avagy látszólag ellentétes álláspontok védelmére kél, megütköznek cynismusán, mert nem értik nagyszabású egyéniségét. Ez képesíti élete későbbi szakában is a legkülönbözőbb irányú emberekkel barátságos érintkezésre, együttműködésre, ha azokban az emberiség, a nemzet javára gyümölcsöző erőt lát. A világ előtt azonban érthetetlennek, bizarrnak tűnik föl a szabadkőműves nagymester barátkozása főpapokkal.

Senki úgy mint Pulszky nem bírta magát a legkülönbözőbb helyzetekbe beleélni. Senki nem bírta magát úgy a szaktudós specialista, a hírlapíró, a belletrista, az államférfi, a kenyérkereső szellemi munkás s a gazdag nagy úr és szalonember, a világfi s a régi zamatú magyar úr állását egyszerre vagy egymás után betölteni.

Készsége merész, forradalmi megoldásokra, majd föltétlen meghajlása a tekintély előtt, hűséges kitartása Kossuth mellett, a míg a forradalmi út a nemzetre sikerrel kecsegtet, majd erős Deák pártisága, Szemerének vádként gondolt, de Pulszkyt megisztelő mondása, hogy mindig valakinek függeléke volt, majd Deáknak, majd Széchenyinek, majd Kossuthnak,¹ nála annak fölismerésére vezethető vissza, hogy az újjászületésünkhöz megkívántató eszközök szükségképen viszonylagosak.

Pulszky közpályája kezdetén sem megy vakon egyik vezéremberrel sem. Fölismeri az ő követi ellenjelöltjében, Dessewffy Aurélban a rendkívüli tehetséget s törekszik barátságát megtartani. Ő, a Kölcey tanítványa, Wesselényi bámulója, keresi az alkalmat, hogy Európa vezető államférfiával, Metternichhel érintkezhessék, ellene mond Széchenyinek 1842-iki akadémiai beszédéért,

¹ L. Szemere: Graf Ludwig Batthyányi stb. 1853. III. Abth. 146. 1.

viszont Kossuth és Eötvös nézetei között középhelyet foglal el a municipalis kérdésre nézve és ebben ellene mond benső barátja, Eötvös álláspontjának.

A hosszú emigratio tapasztalatai természetesen még skeptikusabbá tették s midőn hazájába a kiegyezés előestéjén visszatérhetett, a politikai életben épp oly kevésbé engedte egyénisége megsemmisítését, mint 48 előtt.

A magyar renaissance legnyughatatlanabb, változatos politikai utakat követő, eszközeiben erősen opportunistá Pulszky nem ismert azonban alkut, nem ingadozott, nem kimélt áldozatot, nem féltette fejét sem, ha élete célját, eszményeit: a magyar nemzeti létet, a magyar társadalom szabadelvű átalakulását, a magyar tudomány és művészet föllendülését látta fenyegetve. Ifjúkora lelkesedésével, az igaz ember hűségével, egész személyiségének odaadásával utolsó lehelletéig kitartott a magyar renaissance céljaiért.

A míg e nagy célok valósulásának döntő percze be nem következett, az eszközök követése és megválasztásában egyéniségének követelte a döntést, de ha a percz ütött, az irodalmi és politikai célok közt kalandozó, a forgékony, az opportunistá Pulszky állhatatosb lett, mint az elvek dogmatikusai: sziklaszilárdan állt s önmagát adta oda eszközül a nagy célok megmentésére, mert azok pozitivista áhitata tárgyaivá lettek.

Pulszky 1834-ben, Lamennais-nak, *Paroles d'un croyant*-ját olvasva, azt írja naplójába,¹ hogy „inognak már a kereszténység alaposzlopai, mert az az emberiség férfikorának többé nem felel meg... új vallásnak kell a régi helyére lépni... ez a szabadság vallása, melyet századok óta az emberek legnemesebbjei, legmélyebb gondolkodói hirdettek és a melynek országa közeledik”.

Ez a szabadság azonban, mely Pulszky vallásává lesz, melyért, mint egyszerű szabadkőműves és mint nagymester munkál, nem az ábrándos világszabadság. Petőfiről írt kritikájában gúnyolva veti oda Petőfinek, hogy a világszabadságért, „természetesen csak nagy szavakkal, azok szoktak küzdeni, a kiknek a hazáról és nemzetiségről tiszta fogalmuk nincsen”.²

¹ Kézirat Mus. nation. 1514. 2. köt. 23. l.

² Szépirod. Szemle 1847. 278. 299 l.

A szabadság, melyet Pulszky az ő új vallásának, imádatának tárgyául kijelöl, melyet nem a túlvilágba, hanem a jelenbe helyez, mert az emberiség többé „nem hagyja magát egy túlvilág reményével a jelennek bajaiért kielégíttetni...“ a nemzeti szabadság. Mert csak az, a mi egy egész nemzet eszményévé, érzésévé, vágyává lenni tud, annak van alkotó ereje, annak fönmaradása. Csak a külön nemzeteknek van oly szilárd lénye, melyen s melyből a szabadság minden neme nyughatik, forrásozhatik, s mely, minthogy a szabadság nem egyéb, mint alkotó erő, tevékenység, egyedül bírja az emberiség vagyoni, szellemi, erkölcsi javait létre hozni.

Pulszkynak a szabad nemzetek vagy a szokásos, nem correct kifejezés szerint, szabadság és nemzetiség válnak vallása, imádata egyedüli tárgyává.

A magyar renaissance tisztán, merőben világi czélokból keletkezett. Ezek a renaissance vezéremberei közül lelki valójában senkit oly kizárólag meg nem ragadtak, mint Pulszkyt, senkinél a vallás túlvilági tartalmát úgy el nem mosták, mint Pulszkynál. A nemzeti és szabadsági czélért való lángolás a nemzet tagjai nagy részében a vallási hevülés magaslatára emelkedett, de élesen elkülönítve a keresztény hitnek a természet fölötti világrendre irányuló tárgyaitól. Pulszkynál ellenben a magyar renaissance e céljai lesznek vallásának kizárólagos tárgyai.

Mintha csak Fichte szólana hozzánk Pulszky főszempontjaiban a nemzeti szabadságról. Mint amaz a Reden an die deutsche Nation-ban harsogtatja, hogy „az új korban az örökkévalóság napja nem még csak a siron túl támad, hanem már jelenében sűt“,¹ hogy a szabadság „akarat, elhatározás a lényeg kinyilatkoztatására“,² hogy az . . . „ember hite munkásságának e földön is örökké tartó erejében, nemzetének örök fenmaradására épített reményén és nemzete sajátosságán nyugszik . . . Ez a sajátosság az az örökkévalóság, a melyre önnön örökkévalóságát és továbbhatásának örökkévalóságát bizza. Nemzete fönmaradását kell akarnia, mert ez az egyedüli eszköz, melylyel arasznyi létét örökké tartó életté kinyujthatja“,³ akképen emelkedik Pulszkynál

¹ Id. m. Universal Bibliothek 36. l.

² Id. h. 104. l.

³ 117. l.

az egy töből sarjadzott szabadság és a nemzeti azon egyedüli végokká, mely előtt áhitattal borulhat le csak az ember, mert magasabbra hatolni nem tud.

A szabadságnak és nemzetinek ily cultusát, pozitív keresztény hitők fölé emelését a magyar renaissance többi vezéreiből így nem képzelték; két oltáron véltek áldozhatni.

Ha azonban nem a cselekvő emberek szándékát, fölfogását, hanem a viszonyok ható erejét vizsgáljuk, kétségtelen, hogy nemzeti renaissance-unk önkénytelenül elvilágiasított bennünket, észrevétlenül a háttérbe, időleg viaszszoritotta a vallásnak túlvilági, természetfölötti birodalmát, laikussá tette irodalmunkat, társadalmi, politikai életünket. A nemzet a földön akart új életet kezdeni, irodalmát, világi társadalmát, világi alkotmányát akarta újjá teremteni, természetes tehát, hogy a midőn arról volt szó, megsemmisüljön-e e földön? minden másról megfeledkezett. — Renaissance-unk e részben máig tartó mély nyomokat hagyott a magyar ethnikumban.

Pulszky volt renaissance-unk ezen laikus, ha szabad úgy mondanom, természetvallási jellemének éles kifejezője.

A mit első olasz útjakor lelki világáról művészi tekintetben mond: „Tökéletes pogány voltam, nem keresztény s a képekben is azokat értettem meg leginkább, melyek II. Julius és X. Leo alatt jöttek létre, midőn az egyház is pogánynya lett“,¹ legjobban megvilágítja azt a laikus vallást, a melynek diadalért küzdött ő a magyarság és szabadelvűség zászlója alatt.

IV.

Pulszky Ferencz 1840 óta lép a nemzeti élet színpadának előterére, mint követ, mint publiczista. A 26 éves fiatal követet azonnal bevonják az országgyűlés legfontosabb munkálataiba, megválasztják a külügyinek nevezhető országos bizottságba, mely előtt a külhatalmak viszonyairól a kormány a titkos közléseket teszi, jegyzője lesz a váltó- és kereskedelmi- s a még sokkal fontosabb büntetőtörvény kidolgozására kiküldött országos bizottságnak.

Pulszky nagy tehetségeit mi sem bizonyítja jobban, mint az a nevezetes rész, mely neki az 1843-iki, elismert jelességű,

¹ Életem és korom I. köt. 59. l.

eredeti fölfogású büntetőtörvényjavaslat létrehozásában jutott. Átfogó elméjével épp úgy uralkodik a magyar büntetőjog hagyományain, mint a külföld reformtörekvésein s őket a magyar politikai és társadalmi renaissance szempontjából tekinti. Pulszky a javaslatot kidolgozó albizottságnak, mely a büntettekkel és a büntetésekkel foglalkozik, nemcsak jegyzője, hanem a külföldi törvényhozások tekintetében informálója és a közvetítő a bizottság és a nagytekintélyű német jogász, Mittermaier között, a kinek véleményére a bizottság oly nagy súlyt fektet.¹

Pulszky Ferencz csakis genialitásának köszönhetette, hogy azokat a szerény büntetőjogi ismereteket, melyekkel az iskolát és ügyvédi censurát elhagyta, 1840 tavasza után egy év alatt annyira mélyíteni bírta, hogy ez Európában haladást jelző reformműnek Deák után első tényezőjévé válhatott. A ki 1840 előtt sem hosszabb büntetőjogi gyakorlatot, sem ilyen természetű behatóbb tanulmányokat nem folytatott; a kit külföldi utazásain a nemzetek általános jelleme, összkulturája, a kit irodalmi tanulmányaiban a történelem, a művészet, a néprege, az archaeologia s nem a büntetőjog külön szakmája érdekelt, másfél év után mint bevégezett szakember dolgozik a büntetőjogi törvényalkotás nehéz mezején, ilyennek elismerve a legjobb hazai erők s a külföld oly tekintélye által, a minő Mittermaier volt.² Genialitásával előző, mélyebb szaktudományának hiányát hamar ki bírta egészíteni, legislativ magaslatra jutását pedig lehetővé tette más irányú nagy tanultsága s a nemzeti újjászületés szükségleteinek átértése.

Nincs 1848-ig a magyar politikai renaissancenak ennél az 1843-iki javaslatnál, főként azonban annak albizottsági első szövegénél jellemzőbb és merészebb terméke. Hogy csak a legmerészebbeket említsem: el akarja törölni a halál- és a botbüntetést, emberséges börtönrendszert, esküdtszéki eljárást tervez, új és nagy dolgokat a büntetőjog szorosabb mezején. Egy esapással kimondja a jogegyenlőség nagy elvét a büntetésekre nézve, az albizottság egyszersmind beiktatja a kormányfelelősség nagy

¹ L. Fayer L.: Az 1843-iki bünt. jav. anyaggyűjteménye. 1896. I. köt. 87. és 191. l.

² L. Lukáts Móricz Munkái. 2. köt. 80. l.

elvét a javaslatba, midőn hűtlenségnek minősíti, a ki valamely alkotmányos jogot erőhatalommal fölforgató királyi rendeletnek kiadásában vagy végrehajtásában akár egyenesen és határozottan kijelentett tanácsosal, akár tetteges teljesítéssel részt vesz. Ugyancsak hűtlenségnek minősíti azok cselekvését, a kik országgyűlési ajánlás nélkül a köztörvényhatóságokban, közadók megajánlásában, kivetésében és beszédésében közreműködnek. Végül a politikai bűntettekre nézve a király és országgyűlés által együtt választott ügynevezett articularis alkotmányi bíróságot javasol.

A javaslat magában véve is nevezetes jogi alkotás volt, de az albizottság belécszötte társadalmi és politikai reformezélszabatok által lett különösen azzá. Mint mikrokosmos rejtette magában Magyarország újjászületését.

Igaz, az albizottsági javaslat igen sokban a nemzet életének előzményeire támaszkodott, a királyi tanácsosok megbüntetéséhez, az esküdtszék alakításához, az országgyűlésen kívüli adóajánlás megtorlásához kereste a multnak elszakadt szálait, s törvényhozási módszerét a jogfolytonosság szempontjából csak dicsérni lehet. Tartalmilag azonban föltámadás, nem ébredés volt a javaslatnak nagy horderejű politikai és társadalmi büntetősanctióiban, s esküdtszékén, alkotmányi bíróságán, büntető rendszerén, nemes eszményi törekvése mellett, meglátszik minden renaissance subjectivismusa s a vele járó felfogási tetszésszerűség, kiforratlanság. A mit Szerencsy személynök az alsótábla 1843. szeptember 6-iki ülésén a tanácsosok felelősségének tárgyalásakor akként fejezett ki: „Tudjuk, most oly időket élünk, hogy csak azt kell mondani: atilla legyen-e vagy zeke s a mint akarom, a szerint készül el a köntös: úgy a polgári kormány formáira nézve is . . . csak arról kell gondolkozni: mi jó s aztán: mi kell?“¹

Az esküdtszékeknek választás útján alakítását, az országgyűlésileg választott alkotmányi bíróságnak a tény kérdésbeli döntés, a kir. táblának s végső fokon a Hétszemélyes táblának a büntetéskiszabás jogával való fölruházását, a magánzárkájú börtönrendszer elfogadását lehet a magyar renaissance ily subjectiv, tetszésszerű, kiforratlan nyilvánulásainak, sőtétbe tett ugrá-

¹ L. Fayer L. id. m. 3. köt. 311. l.

sainak tekinteni, melyek az emberiség életében minden nagy kezdéstől elváhatatlanok.

Pulszky Ferenczet e korszakalkotó büntetőjogi javaslat körül kifejtett munkálkodása avatta a közélet vezéremberévé.

A sikerekre, melyeket Pulszky más téren elért, e codificáló működése tette föl a koronát. A nemzetre akkoriban legfontosabb volt országgló erejének, szervezetének kifejtése, ezért helyezzük előtérbe Pulszkynak a politikai téren kivívott állását. Egyénisége, egész szellemi alkotása azonban inkább az irodalmi, a tiszta szellemi munkára utalta és sikerei e téren nemcsak épp oly jelentékenyek voltak, de életében akkor is kísérték, midőn amazok elmaradtak.

Archaeologiai éleslátásáért 20 éves korában a római archaeologiai intézet levelezőjévé, a magyar Akadémia 24 éves korában Vörösmarty, Eötvös, Toldy ajánlatára tagjává választotta, angolországi, németül írt útirajza (1837) megnyerte Menzel Literaturblattja dicséretét; az Athenaeumban közzétett Eszmék Magyarország történetének philosophiájához (1838, 1839), az Árvíz-könyvbeli Útírázatok itthon keltettek föltűnést. Pulszkynak sokféle sikerei meghozták az akadémiai rendes s a tiszteleti tagság babérát is már 1840 és 1841-ben. Mellette a Vörösmarty, Toldy és Bajza triumviratusa alatti új nemzedék buzgólkodott, ellenjelöltjét az ósdiak pártolták. Pulszky a megválasztását merőben a sorsnak tulajdonítja, mert kettőjük közül az időben még egyikük sem érdemelte meg; az egész, nézete szerint, erőpróbálkozás volt a két irány között.¹ Legmesszebb kihatók voltak azonban Pulszky sikerei a publicistikában.

Báró Zedlitz, a német dráma és lyra terén a 30-as éveknek nagykedveltségű költője, a ki hazánkban sokat megfordult, Metternich herczeg céljainak érdekében forgatta tollát az „Augsburger Allgem. Zeitung“-ban. Egy cikksorozatában, *Pia desideria für Ungarn*, a magyar ellenzékétől elvitatta az őszinte szabadelvűséget és híveit arisztokratikus, középkori forradalmároknak tüntette föl.

Majd 1842-ben gr. Thun Leo, a ki később az abszolút korszak alatt közoktatásunk körül elévülhetlen érdemeket szerzett, vetette föl a nemzetiségek kérdését „Über den gegenwärti-

¹ Életem és korom. I. kötet. 207. 1.

gen Stand der böhmischen Literatur“ czimű iratával, majd több vezéremberünkhöz, így Pulszkyhoz is intézett levelével.

Pulszky mind a kettővel a hazafiak nagy örömeire bátran fölveszi és sikerrel folytatja a harezot. Az elsőnek az Augsburger Allgemeine-ben „Über ungarische Verhältnisse“ czím alatt felel, gr. Thun Leo-hoz intézett leveleit utóbbi adta ki „Die Stellung der Slowaken in Ungarn“ czím alatt.

Ezen levelek egyikében az egész életét jellemző nyilatkozatot teszi: „Nem vagyok én a magyar mozgalom vezetője, ez az elnevezés derekabb embereket illet, Széchenyit, Deákot, Klauzált, Kossuthot. Engem igazában a mozgalom előőrsének mondhatni, mely huszártámadásra való“.¹

Ugyancsak sikra szállt Henszlmann folyóiratában Kollár Jánosnak, a szlávság apostolának tanai ellen, melyeket az „Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slavischen Nation“ kifejtett.

Itthon a Pesti Hirlapban a centralisatióról hallatja szavát, melynek „roppant tudományát, mély státusbölcsességét, különös praktikai tapintatát“² Kossuth dieséri, szembeszáll Széchenyivel 1842-iki akadémiai beszéde miatt, fölveti és fejtegeti a legfontosabb közkérdéseket, a czéhrendszer, az iparszabadság, a városok, a vasutak ügyét, a Dunaszabályozást kapcsolatban a keleti kérdéssel, s a pénz elméletét.

Pulszkynál publiczistikai munkássága mellett nem szünetel tudványa a népek benső lelki világába a régészet, a regék, a mondák útján behatolni; archaeologiai tanulmányai tovább folynak, népmonda-gyűjtései ebből a korból erednek.³

A népmondákban a néplélek legtisztább jelentkezését látja s fiatal korának ez előszeretete viszontagságos életének késői szakában is kíséri. A számkivetésben, 1853-ban, midőn Amerikáról három kötetes munkáját⁴ közléteszi, meg nem állhatja, hogy

¹ Id. m. 30. I. A levelek megjelentek Henszlmann Vierteljahr-schriftjében is.

² 116—119. számok az 1842-iki foly.

³ Kézirati naplói a nemz. múzeumban. — Nyomtatásban: Népmondák. Athenaeum 1840. Emlény 1840. Iris. Ung. Volkssagen. 1841.

⁴ Red white black. London, 1853. I. vol. 288., II. vol. 344., III. vol. 281.

a skandináv Saga-t Amerika fölfedezéséről ne közölje. 1865-ben írja meg a Csillagfi és Királyfi meséjét. Garibaldinak és III. Napoleonnak csodás pályafutását s ennek fonalán Európa XIX. századi történetét rajzolja itt, s midőn Napoleon pályája Sedan-nál 1870. szeptember 2-ikán, Garibaldié Róma elfoglalásával szeptember 20-ikán befejeződik, újra fölveszi a mesemondás fonalát s 1871-ben végzi be.¹

Az aesthetikusok zavarban lehetnek Pulszky Csillagfijának műfaji természete iránt. Történetbölcséleti mélységét furesának találhatják a tündér szereplésével összekötve. Előadásának könnyedsége, mesei egyszerűsége mellett rámutathatnak arra a szerkezeti mesterkéltségére, hogy a szereplő nagy történeti személyeknek megértésére neveiket jegyzetekben kénytelen fölfedezni. A célzatosság igen kikandikál a látszólag ártatlan történetek leple alól.

Nem mernék a Csillagfiról, mint irodalmi műről ítéletet kockáztatni, vagy éppen eldönteni szerzőjének sokszor ismételt mondását, hogy soha annál jobbat nem írt.² Nem is szólnék erről, az igénytelen nézetem szerint, a XIX. század politikusai számára írt irodalmi csemegéről, ha vele foglalkoznom Pulszky egyénisége miatt nem kellene. Pulszkynak az antikért való rajongása, az emberiség természetes, naivabb korszakaihoz, az eredetihez, a kalandoshoz való vonzódása, a művészi, a költői természetekkel rokon gondtalansága az élet köznapi szükségsei iránt, kedélyének gyermeksége, játsziséga, — eszének ereje, sarcasmusának csípőssége mellett, — vitte Pulszkyt a néplelek legnaivabb termékei, a mesék, a regék felé, s e hajlama megmaradt köz- és magánéletének legkomolyabb, legkésőbb szakáiban.

Ez volt az oka, hogy az életet soha sem tudta rideg valóságában tekinteni, nem birta magát annak soha teljesen odaadni. Politikai harcrai, életküzdelsei háttérben mindig megmaradt a naiv, a mesés, a kalandos, a haszon-, az érdek nélkül gyönyörködtető, a szép iránti erős vonzódása, a tudomány igazságaihoz való, minden actualitástól független szeretete, mely erőinek nagy

¹ Pulszky: Ábránd és valóság. Budapest. Aigner L. 1888. 204. l.

² Pulszky: Ábránd és valóság. IV. l. — Életem és korom. IV. köt. 209. l.

részét elvonta a közélet actualis feladataitól. Azt a fiatalkori szellemes mondását: „A gondolatnak csak egy fia van: a tett; a szó csak mostoha gyermeke; de néha mégis elrabolja amannak gazdag örökségét, mint midőn Götheből nagy férfi helyett nagy író lett“,¹ a saját élete is igazolta.

Pulszky a gondolat, a toll embere volt és maradt egész életében, a tettek mezejére a viszonyok, az események árja sodorta.

1839-ben nagybátyjának, Fejérvárynak, tréfás fogadása, nem pedig saját előre megfontolt szándéka, vagy a választók bizalmának rendes találkozási módja következtében lett követté Sárosból Dessewffy Aurél ellenében. Az új követválasztáson 1843-ban nem egyengette megválasztásának utait. Éveken át nem nézett meggyéje felé. „Az ellenzéki zászló nevezetességei között, írja Pulszkyról az 1844-iki Croquis aus Ungarn, ő, a magyar Beaumarchais volt az, a kit a conservativok jobban gyűöltek, mint Kossuthot, mert még a magánérinkezésben is kiméletlenül vagdossa élezeit, fejét magasan hordja és nem hajol meg senki előtt.“ Az erősen conservativ irányú Sárosban ki kellett maradnia. De nem kereste a követséget 1847-ben Nógrádban sem, a hol időközben tekintélyes nagybirtokos lett.

A büntetőtörvényjavaslat kidolgozásában való részvétele óta 1848-ig Pulszky életét egészen a tudomány, a műtörténet, az irodalom töltötte be. Az 1844-iki országgyűlés alatt Olaszországban tanulmányozza a művészet alkotásait, behatol történelmének részleteibe, tovább folytatja régészeti, népmýthologiai, közgazdasági tanulmányait, s lelke különösen a szépirodalom felé fordul. A közügyekkel csak ritkán, s ekkor is főként az Augsburger Allgemeine-ben, a Pesti Hirlapban foglalkozik; működése azonban a publicistikában rendkívüli jelentőségű. A magyar renaissance vezérebereivel mégis állandóan föntartja az összeköttetést s ezek fontos ügyeknél fölkeresik az elvonult Pulszkyt, a ki mindig kész élte ideáljaiért nemcsak tollával, de más fáradsággal is a szolgálatra. Batthyány Lajos, Kossuth Lajos, Szentkirályi Mór, mint Pestmegye küldöttei 1846-ban Bécsben át akarták adni a feliratot a horvát tartománygyűlésnek alkotmány-

¹ Br. Eötvös: Árvizkönyv. I. köt. 114. I.

ellenes rendezése ellen s a fölmerült nehézségek között a telet Bécsben töltő Pulszkyt bevonták terveik keresztülvitelébe. Midőn gr. Batthyány Kázmér visszalép a Kossuth által különösen pártolt kereskedelmi társaság elnökségétől, Kossuth a társaság üzleti zavarainak tisztességes lebonyolítására Pulszkyt kéri föl, ki a nehéz feladatra rászánja magát, Szabó igazgató visszaéléseit földeríti s a leszámolást keresztül viszi.

Az a levél, melyet a ministeri kormányzatról és felelőségről, a megyék állásáról Eötvösnek feleletül írt a Falu Jegyzőjére, a legjobban mutatja, mily tényező elvonultsága mellett is Pulszky. E levél a censura miatt ugyan csak 35 év múlva láthatott napvilágot,¹ de jellemzi úgy Pulszky éleslátását, mint politikai nyomatékát közéletünkben.

E közéleti működés azonban csekélyebb 1844-től 1848-ig, hogysen Pulszky kedélyi életének zavartalan folyását bántaná. Eötvös barátsága az ő nevével diszíti a magyar irodalom korszakos termékét, a Falu Jegyzőjé-t. Bécsben beléjut az irodalmi, a politikai, a pénzvilág szellemi légkörébe. Megtalálja itt életének jó csillagát, a nagyszívű, nagyeszű, németnek született, magyarrá lett Walter Terézt, az igazi nők, a rendkívüli szellemek legkiválóbbját. Családot alapít s a gróf Forgáchoktól neje hozományával s bátyja, Fejérváry Gábor adományával szerzett szécsényi kastély tűzhelyénél házi boldogságának, s ha szükséges volt, mint az 1847-iki inséges időkben, szegény felebarátai gyámolításának, a költészet, a művészet örömeinek élhet.

Ez időbe esnek a magyar renaissance két nagy irodalmi eseményéről, a neki ajánlt „Falu jegyzőjéről“ s Petőfi „Összes költeményeiről“ írt nevezetes bírálatai. Mindkettő névtelenül jelent meg 1847-ben a „Magyar Szépirod. Szemlében“.²

A „Falu jegyzője“ a legizgatóbb irat volt, mely 1848-ig politikai és társadalmi alkotmányunk ellen közzététetett. Ha a főizgatónak mégis nem Eötvöst, hanem a Pesti Hírlap szerkesztő-

¹ Pulszky: Életem és korom. I. köt. 5. 141—24.

² A közvélemény az elsőt soká Erdélyinek tulajdonította. Pulszky maga nem említi, utóbb Erdélyi Pál, János fia, miután többektől halottá Pulszky szerzőségét, arról Pulszky halála után kéziratából maga győződött meg; e kézirat Pulszky Naplójának XI. kötet 132. lapján foglaltatik.

jét jelölték meg a conservativok és Széchenyi, ennek oka, mindentől eltekintve, abban is rejlett, hogy az rövid czikkekből, ez egy hosszú regényben folytatta támadását az akkori közrend ellen, hogy Kossuth mindig az érzelmekhez szolt, Eötvös ellenben érzelmes regényét átszötte hosszas értelmi érvelésekkel.

Pulszky bírálatának kiválósága annak a kidomborításában rejlett, mint bírta Eötvös regényének az aesthetika törvényeivel ellenkező irányzatos jellegét ellensúlyozni, meséjének az irányzat szempontjából következetlen, ettől eltekintve azonban aesthetikailag szép lebonyolításával.

„A költészet önmagában végeczél, mondta e bírálatában, s valahányszor eszközül használtatik, nemes természete ellenszegül a szolgaságnak, nem engedvén, hogy a kitűzött czél elérjék . . . A költő feladása . . . mindig a teremtés, ez pedig csak közvetlenül történhetik a képzelet szabad szárnyalása mellett, nem ismerve más korlátokat a szépségeinél.“

A „Falu jegyzője“ azért s annyiban sikerült költői mű, mert Violának sorsa lélek- és széptanilag helyes, ellenben mint irányregény nem meggyőző, czélját, a megyei intézmény rosszságát kimutatni, el nem éri, ehhez nem alkalmas eszköz.

E bírálatának zárószavaiban is mutatkozik Pulszky tehetsége bonyolult helyzeteket néhány szóval teljesen megvilágítani, midőn ekként végzi bírálatát: Eötvös megecfolta Horatiusnak a legtöbb írora illő mondását:

. . . . . amphora caepit
Institutui, currente rota urceus exit.

Eötvös korszát kezdett készíteni, melyből keze alatt diszedény lett, érdemes arra, hogy a művészet templomában a múzsák oltárára tétessék, mert kedvesebb áldozatot nem hozott hazánkban az isteneknek az 1845. év.¹

Pulszky volt az első, a ki 1847-ben renaissance-unk költői megtestesülését, Petőfit aesthetikailag megérteni megkísérlette. Az antik szép azonban sokkal jobban fogva tartotta Pulszkyt, hogy Petőfi képzelmének merész szárnyalásában a szépnek önön természetében rejlő korlátain való áttörést ne lászson. A Petőfit lelkesítő világszabadság pedig feneketlen ábránd lehetett csak az

¹ Szépirod. Szemle 1847. I. sz. 9. l.

ő politikai saszeme előtt. Ha Pulszky egészen nem is bírta Petőfit méltányolni,¹ mégis ő volt, hogy Jókainak 1884. decz. 30-ikán a Petőfi-társaság nevében mondott szavaival éljek, a legelső igazságos bírálója Petőfinek, mert maga is magasan állva, Petőfinek szellemi nagyságát már akkor elismerte.

V.

A nemzet teljes renaissance-ának első pillanata szólítja Pulszkyt újra vissza a közélet terére, hogy abban döntő tényező legyen.

Bécsben, későbbi fontos küldetése színhelyén, találja Kossuthnak márczius 3-iki beszéde.

Az országgyűlésnek sem 1843-ban, sem 1847-ben tagjává nem választva, csak mint publiczista kísérté figyelemmel az eseményeket. Mint ilyen, rögtön fölfogva Kossuth beszédének nagy horderejét, azonnal lefordítja s a bécsi márcziusi forradalmi hangulatra nagy hatású „Juridisch-politischer Leseverein“ vezérembereivel közli, kiket a beszéd merészsége hasonló merészségre ösztönöz.

Tíz nap alatt Bécsben csakugyan kitör a forradalom s Kossuthnak Pulszky által forgalomba hozott beszéde lesz programja a diáksággal egyesült tömeg rohamának az alsó-ausztriai rendek háza ellen s közvetlen oka Metternich még aznap bukásának.

A pozsonyi országgyűlés, bár néhány napra megakasztva s nem kis izgalomban, folytatja a Kossuth márczius 3-iki beszédével megindult alkotmányos munkáját. A főváros azonban nem tud várni. Márczius 15-ikén a sajtónak, a politikai foglyoknak felszabadítása, a törvényes városi polgárhatóság helyére az összes népelemekből alkotott közcsend-bizottság által tényleg hozzáfog az új Magyarország alkotmánya alapozásához. A régi rendi alkotmányos hatalmak helyett egy új hatalom, a nép, a maga ösztönszerű, szervezetlen tömegerejével akarja az újjászületést véghezvinni. A budapesti nép márczius 15-iki renaissance-ának hírére Pulszky is a fővárosba siet, hol neve a miniszterjelöltek közt forog s 16-ikán este már tagja a közcsend-bizottságnak, s mint ilyen küldetik Pozsonyba, hogy a főváros lecsillapítására vonassa vissza a Szemere kidolgozta sajtótörvényjavaslatot, melyet a fővárosi ifjúság márczius 22-ikén megégetett.

¹ L. a bírálatot a M. Szépirod. Szemle. 1847.

Pozsonyból mint Kossuth államtitkára és egyszersmind a közrend fentartása érdekében az egész országra kiterjedő hatás-körrel kinevezett kormánybiztos tér vissza.

Az új Magyarország itt van hát s a benne uralomra jutott eszmék valósítójaként nyer szerepet az ország kormányzatában Pulszky. De ez új Magyarország lázban van, az átalakulás láza fogja el az országot s a fővárost, rohamosan törnek benne elő az új vágyak, ismeretlen, váratlan szükségletek. Életfolyamuk utai, szervei mind bizonytalanok. Új életének rendje nem alakult még meg, a régié pedig szinte összeomlott.

A magasztos, nagy eszméknek, hogy megvalósuljanak, meg kell tölteniök az üres közkinestárt először is aprólékos részletű, új adótörvények alkotása által, össze kell tartani tudniok a helyeik, állásaikból kimozdított, biztos vezetők nélküli egyeseket, el kell nyomniok a zsidóellenes támadásokat a vidéken és fővárosban, a mihez az eszmék tiszta szellemi hatalmán kívül parancsoló erő, ügyesség, bátorság, sőt biztos karhatalom is kívántatik.

Pulszky elemében van nemzeti renaissance-unk e chaosában. A fővárosi közcsendnek nem könnyű fentartása, a fejevári zsidóüldözés megszüntetése, a nemzetőrség szervezése, a pénzügyministerium tervezeteinek készítése körüli tevékenysége a helyzet emberének mutatják.

Mindezeknél fontosabb küldetés vár azonban reá.

Magyarországnak oly képviselőre van szüksége a király mellett Bécsben, a ki nagy tekintélyén kívül az ottani viszonyokat alaposan ismeri s a magyar renaissancenak lelkes híve. A király személye körüli minister, herczeg Eszterházy Pál e követelmények egyik részének tud csak megfelelni, melléje adják Pulszkyt államtitkáru.

Viszonyunk az osztrák örökös tartományokhoz folytonos éber figyelmet kívánt. A márczius 13-ika óta egyre változó és zavarosabbá levő osztrák politikai helyzet kétszeresen igényelte. Kormányzatunk rendes folyása pedig egyenesen lehetetlen lévén a királylyal való érintkezés nélkül, a felség személye körüli ministeriumnak újjászületésünk esztendejében különösen nevezetes szerep jutott.

Pulszky éles szemmel s bátorsággal állja meg helyét a hazának e nagyfontosságú órállomásán, habár éppen itteni működ-

déséért sok alaptalan gyanúsítás, sőt egyenes támadás érte, melyek még ma sem szűntek meg.¹

Batthyány Lajos Innsbruckban 1848. június 10-ikén ki-
eszközölte a királyi rendeleteket, melyek a lázadó Jellachichot
báni állásától fölfüggesztik s eddigi eljárásának megvizsgálására
Hrabovszkyt királyi biztosul kiküldik.

Ezen rendeletek közzététele azonban ahhoz a két föltétel-
hez volt kötve, némelyek² szerint ugyan az sem bizonyos, vol-
tak-e ily föltételek? hogy Jellachich az idézés ellenére sem jelenik
meg Innsbruckban, és hogy a ministerium a megnyitandó ország-
gyűlésen 40,000 újonez megajánlását indítványozza a föllázadt
olaszok ellen működő sereg szaporítására.

Mielőtt Jellachich Innsbruckba érkezett volna, odamenté-
ben Gratzban olvasta a Wiener Zeitungban és Közlönyben június
19-ikén megjelent rendeleteket.

Minő része volt Pulszkynek e rendeletek közzétételében,
melyek a fölség személye körüli ministeriumban tétettek le, maig
sincs földerítve.³ E közzétételnek végzetes hatása iránt azonban
kétség nem lehet.

Mi vitte rá Pulszkyt, vagy Pulszkyt és Kossuthot, vagy az
egész magyar kormányt e közzétételre? az udvarnak csakugyan
tett ígéret szegeztet-e meg ez által, avagy csak annak óhajával
és az okossággal ellenkező ténnyel van-e dolgunk, a későbbi
történetírás fogja kideríteni.

Ha csakugyan Pulszky merész sakkhúzása volt a közzé-
tétel, melyre az udvar őszinteségében való kételkedés kényszerít-
ette, tényét a magyar kormány magáévá tette, a minnek világos
bizonyossága, hogy Batthyány, a miniszerelnök, július végén az
egyezkedési tárgyalásokhoz, melyek János főherczeg közbenjárá-
sával, közte és Jellachich között tartattak, Pulszkyt vette maga
mellé, a ki a július 22-iki alsóházi ülésben az olasz segélyt
illetőleg a kormány Batthyány-féle árnyalatának szellemében, az
egész ügynek igen beható fejtegetésével foglalt állást.

¹ L. Szerencs J.: A förendiház évkönyve 1902. 291. l.

² L. Springer: Gesch. Österr. 2. köt. 447. l.

³ L. Horváth M.: Magyarország. függetl. h. tört. I. köt. 260—262. l.
Springer id. h. — Márki S.: Magyar Nemzet tört. X. köt. 95 l. —
Pulszky: Életem és korom. I. köt. 104. l.

A Jellachichot rehabilitáló szeptember 4-iki királyi kézirat herceg Eszterházy Pál tudta és ellenjegyzése nélkül adatott ki; az osztrák ministerium a közös ügyek tárgyában tett előterjesztését a császárhoz nem akarta Eszterházy közbevetése után sem a magyar kormányval előzetesen közölni; az államesíny bekövetkezése napok kérdése volt: a herceg ily körülmények között szeptember 6-ikán leköszönnén, a ministerium vezetése a legnehezebb viszonyok közt egészen Pulszkyra nehezedett.

Az udvar, valamint az osztrák kormány, habár czélját még mindig leplezve, határozottan Magyarország ellen tört s Pulszky hivatása ily körülmények között csak olyan lehetett, mint a minőt idegen állam diplomatája ellenséges területen betölt. E minőségében az osztrák kormány, a nép hangulatáról mindig tudott tájékozást szerezni s Pestre juttatni. A szerencsétlen küldetést is, melyre gr. Lamberg szemeltetett ki, hivatalos közzététele előtt megtudta; nem rajta mult, hogy Lamberget visszatartani, a magyar kormányt idejében értesíteni képes nem volt.

A bécsi népbe vetette bizalmát, hogy az a saját alkotmányosságát is fenyegető osztrák kormány ellenében Magyarország pártjára áll, melyben a saját szabadsága biztosítékát találhatja. A bécsiek csakugyan lelkesedve fogadták szeptember 18-ikán a magyar országgyűlés küldöttségét, melyet az osztrák országgyűlés visszautasított.

Ezután kezeinkbe kerültek Jellachichnak az osztrák hadügyministerhez, Latourhoz intézett s elfogott levelei. Pulszky közzétette őket s meggyőzte velök az osztrákokat, hogy kormányuk merényletet forral ifjú szabadságuk ellen. A bécsi nép teljesen magyarbaráttá lett, elleneszegült a rendelkezésnek, mely a bécsi helyőrség egy részét Jellachichhoz vezérelte s megcsinálta az október 6-iki véres forradalmat.¹

¹ Helfert: Gesch. Österreichs. I. köt. 133. l. „A mint a pesti honvédelmi bizottmány . . . észrevette a fordulatot, melyet a horvát sereg tett, mindenekfölött arra kellett törekednie, hogy Bécsben támasztott nagy lázadás által Jellachichot a biztos hátrévtől megfoszsza, melyet a birodalmi főváros neki nyújtott. Az október 6-iki forradalom, melynek egyéb külső indító oka nem volt, mint a Richter-féle granátos zászlóaljnak Magyarországra vezénylése . . . Récsey minisiterelnök elfogatása, Pulszkynek hónapok óta tartó érintkezése a birodalmi gyűlés baloldalával s az aulával, mindez oly szembeszökő . . . hogy egyedül magyar érdekek miatt . . . kergettetett Bécs a veszélyes fölkelésbe.“

Pulszkynak oly nagy része volt a bécsi nép magyarbarát hangulata fölkeltésében, hogy a forradalom kitörését, sőt elfajulását, Latour fölakasztását is neki tulajdonították a szabadság ellenzői. Pulszky mindig bátran kimondta nézetét. Midőn Bécsben még az október 6-iki forradalom előtt nyíltan folyt a toborzás Jellachich részére, tiltakozott ez ellen Doblhoff belügyminis-ternél, a ki őt izgatással, a kravallok szításával vádolta,¹ mire Pulszky megfenyegette, hogy a magyarok, ha rákényszeríttetnek, nem kravallokat, hanem forradalmat csinálnak majd Bécsben, s ha azután Doblhoffot és ministertársait lámpára akasztják, akkor mondja majd, hogy ez Pulszky keze. Így keletkeztek a hírek, a gyanúsítások az októberi forradalomban, Latour fölakasztásában való részességéről. Csakhogy hasonló gyanúsításokkal Batthyányt, Kossuthot is illették.²

Ily előzmény után természetes, hogy az október 6-iki véres csemények bekövetkeztével, minthogy előző napon állásától fölmentetett, elsietett onnét, a hol halálra keresték. Csakhogy a honvédelmi bizottmány a Récey ellenjegyzette fölmentést törvényesnek el nem ismerte s pár nap múlva állásának elfoglalása végett visszaküldte Bécsbe, megbízva sok fontos feladattal. A legfontosabb volt, eszközölje ki az osztrákok részéről a magyar sereg meghívását osztrák területre, Bécsnek Jellachich és Windischgrätztól való fölmentésére.

Pulszky itt lép ki nyíltan, mint forradalmár, küldetése azonban nem sikerült. Sem a birodalmi gyűlés, sem a község állandó bizottsága, sem a nemzetörség Bécsben, de a magyar honvédelmi bizottmány sem mertek a nyílt forradalom terére lépni.

A német birodalmi képviselőkbe, a kiket a frankfurti parlament baloldala küldött Bécsbe, Blum Róbert, Fröbel Gyula és társaiba vetette Pulszky végső reményét.

Ezeket akarta a bécsi birodalmi gyűlés szétugratására s

¹ Helfert: Gesch. Österr. I. köt. 477. l. 88. jegyz. — „Hónapok óta ujjal mutogatták a 15—20 zsidó magyar medikust, a kik Budapest és az Aula között a közvetítők voltak, a kik nagyszámú tanulót pénzzel, kölesönökkel járszalagon tartottak — Pulszky egymaga vagy százat segélyezett — s a kik, ha a magyar separatismus veszve lát-szott, a szükséges kravallokat Bécsben rögtön színrehozták.“

² L. Springer: Gesch. Österr. 2. Th. 555. l.

az Aula segélyével ideiglenes kormány alakítására rávenni.¹ Hasztalan, nem volt bátorságuk. Elhagyta hát élte kockáztatásával okt. 19-ikén a Windischgrätz és Jellachich seregei által körülrzárolt Béceset, sietett Kossuthhoz a parendorfi táborba, lefestette előtte a bécsi helyzetet és újból Bécs fölszabadítása mellett foglalt állást.

Pulszky bécsi missióját más irányban mégis kísérte eredmény. Bem tábornokot ő engedte át a bécsi októberi forradalomnak vezéréül, midőn ez szolgálatát Bécsben a magyaroknak felajánlotta, s midőn a bécsi forradalom leveretett, Pulszky eszközölte ki szívós kitartásával a hozzánk jött lengyelek, sőt a honvédelmi bizottmány ellenszenve daczára az erdélyi sereg vezérévé tételét. Bem sorsa különben Pulszkyéval annyiban is összefonódott, hogy Windischgrätz tábornagy Bécs meghódolása egyik föltételeül e két férfiú kiszolgáltatását követelte.

Pulszky a márcziusi napok óta mindinkább a magyar renaissance merész alakjává lesz. A Jellachich letételét kimondó királyi rendeletnek közzétételében nehezen kétségbevonható részessége, vagy éppen szerzősége, az osztrák fővárosnak a magyar ügy mellett hangolásában kifejtett tevékenysége, föllépése az osztrák kormánynyal szemben, midőn ez titokban Jellachichot támogatta, a nemzete renaissance-ától erősen áthatott hazafinak a még ki nem formált új jogállapot teremtette helyzetbeni buszárvágásai. Október hatodika utáni újabb bécsi küldetésében mutatkozik ez legjobban. A magyar sereg meghívását még egy forradalmi kormány alakítása által is ki akarja eszközölni.

A hová Kossuth ama kijelentésével: s „ha most . . . arra akarnak miuket kötelezni, hogy Verböczy törvényeinek korlátai között mentsük meg a hazát, akkor bizony nem vállalom el e köteleességet“, csak 1849 április 22-ikén jut, oda Pulszky már 48 októberben elér. Nincs aggálya többé a forradalom terére lépni akkor, midőn bennünket is, a bécsieket is még mindig a régi törvényes hatalmak iránti tisztelet, tartózkodás vezet. Világos előtte, hogy az osztrákok új szabadsága, az újjászületett magyar szabadság nem haladhatnak a régi jog utain és eszközeivel, azokat kell megragadnia, a melyeket a régi alkotmány meg-

¹ Helfert: Gesch. Österr. I. 149. 1.

semmisültével beállott chaosban az újjászületett nemzetnek a pillanatnyi változó helyzet parancsol. A nemzetnek új joga, új alkotmánya az októberi napok után nem alakult még ki, fegyveres erővel kell azt megteremtenie, összes cselekményei nem békés polgári alkotások többé, a harcviselés jellegét öltve magukra, megengedhetőségük nem jogi, hanem stratégikus értékük szerint döntendő el, a politikai műveletekben is első tehát azok egységének fentartása, határozottsága.

Pulszky látja ezt legtisztábban s a renaissance emberének bátorságával kísérli meg Bécs föllázítását, s tanácsolja később, decemberben Kossuthnak, midőn őt a sereg megszemlélésére küldötte, hogy lövesse föbe Görgeyt, mert az se Kossuthnak, se az országgyűlésnek engedelmeskedni nem fog.

Valóságos Odyssea számba megy Pulszkynek útja Angliába. Kossuth Lord Palmerstonhoz, a külügyministerhez küldötte, a hová január első hetében meg is indult s Galicián át nem kis kockázattal, mert fejére az osztrák kormány már vérdíjat tűzött, előbb Párisba, majd Londonba érkezett, visszahagyva várandós nejét két kis gyermekével.

A nemzet renaissance-át a kűlhatalmak támogatásával kell istápolni. De hogyan? A még maga is vajudó német birodalmi kormány tudomást vesz ugyan a magyar királyságról, nem így a franczia köztársaságé és Angliáé.

A nemzetközi jog, az államok társaságának életrendjével ellentétben, forradalmi eszközökkel, eselszövények útján? avagy a diplomatia hátsó lépcsőin, a társadalom befolyásos elemeinek salonjai, a népgyűlések s a sajtó útján a parlamentekre gyakorolt nyomással remélheti csak Magyarország újjászületesének számbavételét, vagy éppen elismerését?

A törvényes jogát forradalmi eszközökkel védeni kényszerülő Magyarország renaissance-ának mindegyik módját megkísérli.

Világos után megkezdődik ekként a nemzet renaissance-ának az a kétségbeesett, halvaszületett fázisa, mely a nemzetnek saját erejéből való újjászületesé helyett, idegén nemzetek erejével akarja azt megcsinálni. A nemzeti létnek legfőbb vonását, az önelégültséget, az önuralmat az idegentől ajándékozott fölszabadítással akarja pótolni. A nemzet Világos után, úgy látszik, csak abban az alig ezer főre menő emberben él, a kik az eltemetett

szent korona tagjai közül külföldre menekülni tudtak s a le-
tiport nemzettestből idegen nemzetek közé számkivetve, nehéz
küzdelmek közt tengették tovább az otthon elalélt magyarság
öntudatát.

A nemzeti akarat és *actio* tényleg az *emigratio* néhány
magyarjában él csak tovább. Magyarországnak Világos után csak
egy képvisellete van, az emigránsok, a többi magyar otthon a
kesergésnek, a tétlenségnek, vagy a költészetnek, a tanulmány-
nak, a gazdálkodásnak adja magát.

Bármily ellenkező volt az emberi élet benső törvényeivel
az *emigratio* vállalkozása a nemzet újjászületését mechanikus
úton, kívülről, nem a nemzetből magából véghezvinni, azok, a
kik e végeredményben lehetetlen célra vállalkoztak, nemesak
nélkülözéseik, szenvedéseik, fejük kockáztatásáért, többen közülök
elvesztéséért érdemesek a nemzet hálájára, hanem az elhomá-
lyosult nemzeti öntudat, az elernyedtt nemzeti akarat erejének
azon élesztéséért is, a melyet az ő külföldi működésöktől nyert
ittthon a nemzet, s azért a rokonszenvért, a melyet a létezésünk-
ről megfeledezett többi nemzetek közt kelteni tudott.

Kossuthon kívül senkinek nem volt oly általános jelentő-
sége az *emigratióban*, mint a véle elvileg, barátilag, családjaik
utján 10 álló esztendeig szorosan összeforrott Pulszky Ferencz-
nek. Már a menekülés előtti időkből való összeköttetései, széles
látköre, képessége, magát rendkívüli, új helyzetekbe beletalálni,
de különösen az az egyéni renaissance, mely benne a kozmo-
politából szenvedélyes nemzeti érzésű embert, belőle a szabad-
elvűség törhetetlen hívét formálta, emelték Pulszkyt az *emigratio*
vezéremberévé.

Hisz minden politikai *emigratio renaissance*, akár a nem-
zeté, ha otthonában önuralmát megtartani nem tudja, akár a
nemzet jelentékeny részéé. Idegenben új életet kell kezdeni, újra
kell születni a változott életföltételek között.

Pulszkynek volt ugyan összeköttetése az angol arisztokrátiá-
val, lord Landsdowne és a magyarbarát Vipan, a parlament vezér-
embereivel lord Dudley Stuart, Cobden, Walmesley, Milnes utján,¹
de a kormányt hivatalos érintkezésre rávenni nem lehetett, bár

¹ Metternich : Nachgel. Papiere. 8. Bd. 53. l.

Ausztria boszúságára nem hivatalosan rokonszenvet mutatott¹ a magyar ügy iránt s a törököt is támogatta a magyar menekültek védelmében. A parlament foglalkozott ügyünkkel, de azért ottani legjobb barátainkat is a be nem avatkozás elve vezette, az arisztokratia pedig, bár egy része rokonszenvezett ügyünkkel,² egészen egy sorba tette a magyar emigratiót a többi nemzetek menekültjeivel; csak kevesen értették a magyar önvédelmi harc alkotmányos jogezímeit.

A tudomány, az időszaki sajtó, az intelligentia egyéb körei s a népgyűlések maradtak meg ekként a magyar ügy védelmi teréül, s Pulszky erélye, élelmessége birta az angol sajtó tekintélyes részét a nemzetünk iránti rokonszenv élesztésének megnyerni, s ezzel az angol közvéleményt Kossuth megérkezése előtt jórészt részünkre hódítani. Pulszky már ezzel, valamint az emigratio további folyamában a magyar ügynek publiczistai védelmével kiérdemelte volna nemzete örök háláját.

De e rokonszenv, Haynau elpüfölésén kívül, midőn Perkins nagy sörházát meglátogatta s ennek serfőző legényei elpáholták és kidobták, tétlen maradt.

Ily körülmények között Pulszky is, Teleki László is számitásba vették a lengyel, orosz, olasz, román, német menekülteket, merész terveiket, s velők összeköttetésbe léptek. A „Si superos nequeo, Acheronta movebo“ elvét sem lehetett mellőzni, egyelőre Kossuthnak már két éve tartó belebbezése, igazában fogsága megszüntetése végett, melyet főleg Pulszky mozditott elő.³

A renaissance emberének korlátokat nem néző egyénisége lép itt határozottan előtérbe Pulszkyban. Kossuth jelenlétét a francia és olasz forradalmárok egyaránt óhajtották az időre, a midőn Napoleon előre jósolt államsínyjét megkísérli. Kossuthnak ez időre Angliában kell lennie bármi áron. Megszöktetésére minden előkészület meg is van téve, a többször Kis-Ázsiába küldött Hennigsen⁴ készen tartotta a kibérelt görög hajót, a midőn az Észak-Amerikai államok fényes meghívása Kossuth menekülésének egészen más fordulatot adott.

¹ Metternich: Nachgel. Papiere. 8. Bd. 61. sz. 116. l.

² U. o. 65. l.

³ L. Klapka: Élményeim. 291. l.

⁴ Klapka: Élményeim. 382. l.

Pulszky lett ezentúl hűséges kísérője, segéde, tanácsadója, midőn rövid kitérővel Angliában partra szállt, s midőn valóságos diadalútját az északamerikai Unióban megtette.

A magyar renaissancenak szűk területe ezzel az oceánon túlra terjesztetett, összeköttetései pedig a nagy köztársaság kormányán kívül az európai forradalmak vezérembereit is felölelték.

Bármily úr választotta is el Pulszkyt Mazzini, Ledru Rollin, Herzen, Vorel, Orsini, Garibaldi-tól, az ő eszméik és működési eszközeiktől, a felfordult világ egész Európában, úgymint Magyarországon velők bizonyos fokú egyetértésre kényszerítette Pulszkyt és Kossuthot, a kik a forradalmárokkal ellentétben még a függetlenségi nyilatkozat után is az írott jogra hivatkoznak.

Csak a magyar renaissance helyzete magyarázza, hogy Pulszky, a ki Newman Ferenczet,¹ a nagy tudóst és Toulmin Smith-t, az angol parlamenti és önkormányzati jog alapos ismerőjét,² a magyar történelmi alkotmányjognak Kossuth által is oly hálásan emlegetett,³ lelkes hívévé és utóbbi irodalmi magasztalójává teszi,⁴ már 1853 februárjában ismét Amerikába utazik, mint Kossuth küldötte, hogy a Mazzini szította olasz forradalom sikerének esetére Amerika támogatását kieszközölje és a Picket ezredes alatt készenlétben tartott katonákat és menekülteket kellő utasításokkal ellássa.

Miután a Mazzini tervezte forradalom 1853 februárján milánói zendüléssé törpült, Pulszky mint a New-York Tribune európai levelezője tért vissza Angliába s beható szanszkrit tanulmányai mellett fentartotta az összeköttetéseket az európai forradalom legradikálisabb elemeivel, a kiknek nagy megbotránkozására és a non interventio előbb vallott elvével ellentétben Kossuth, s vele az egész magyar emigratio, 1859-ben a gyűlölt államcsíny szerzőjéhez, III. Napoleonhoz csatlakozott, s ennek Olasz- és Magyarországbani intervenciójáért lelkesedett.

¹ L. Kossuth : Irataim. III. köt. 386. l.

² L. Gneist : Engl. Verf. Gesch. 1882. 518. l. — Selfgovernment 3. Aufl. 76. l.

³ L. Kossuth : Irataim. III. köt. 379—380. l., továbbá Toulmin Smith iratai : Who is the king of Hungary ; — ugyancsak Kossuth : Irataim. III. köt. 430—442. l.

⁴ L. Toulmin Smith : Parallels between the constitution and constit. history of England and Hungary.

A mit az emberben nagy társadalmi és politikai átalakulások okoznak: lelki világának megrendülését, az új helyzetben követendő elvek bizonytalanságát, ezt az átalakulások legnagyobbika, egy nemzet vezérférfiai nagy részének számkivetése csak fokozza.

A magyar menekültek nemcsak azon „különös csalódás befolyása alatt állottak, mely helyzetökből származott“. Rendes állami és társadalmi kapcsolatukból kiszakítva, nemcsak olyan csalfa szemüvegen át nézték a világot, minőt Macaulay a II. Jakab ellen Hollandiában lázadást szító whigeknek tulajdonít.¹

Klapka ítélete, bár a magyar emigratio közvetlen s egyik legfontosabb tényezője volt, hogy a politikai menekültek élete minden időben egy és ugyanaz marad, s hivatkozása Macaulay-nek e rajzára, midőn a menekültek közti bizalmatlanságokat fájlválva említi, kifeleli a főokot, a mely a „kölcsonös bizalmatlanság háborúságát“ szülte.² Hasonlókép Kossuth magyarázata, melylyel az emigratio testületi szellemének felbomlását, Teleky, Pulszky, Klapka elválását 1861-ben, a magyar kiegyezési tárgyalásoknak, Francia- és Olaszország irántunk megváltozott politikájának tulajdonítja,³ nem megy vissza a végső okig.

A 48-iki általános európai viharnek hazájukból kihányt menekültjei közt a magyar emigratio a legtiszteltebb volt két világrészben, a nemzet legjobbrait egyesítette magában. Ha mégis egyenetlenségek, ellenkező tervek, kalandos vállalatok annyira megosztották, szervezetét 1861-ben felbontották, ezt sem a régi magyar nyavalya, sem a politikai viszonyok megváltozására visszavezetni nem lehet.

A magyar nemzeti renaissancenak még egy évtized után is égető láza szülte az elvek, az eszközök tekintetében a nagy fordulatot, mely a magyar szabadság bajnokait az államesínyt-szerző Napoleon pártjára tereli, s midőn ez a magyar ügyet a villafrancai fegyverszűnettel 1859. július 11-ikén elejti, Kossuth Pulszkyt küldi 1860. márcziusban képviselőnek Viktor Emanuel kormányához, mely a zürichi békébe belenyugodni nem tudva, folytatni akarja Olaszország fölszabadítását, s ahhoz a forradalmi Magyarország szövetségét szükségesnek tartotta.

¹ Anglia története I. köt. 2. kiad. 5. fejj. 525. l.

² L. Klapka: Élményeim. 298. l.

³ L. Kossuth: Irataim. III. köt. 721. l.

A tervek el is készültek szeptemberben, hogy 1861-ben tavasszal Viktor Emanuel megkezdi a háborút Ausztria ellen, a fegyverek el is küldettek Romániába, honnan egyidejűleg Klapka, Szerbiából Türr, Dalmátia felől Kossuth Garibaldival tör be majd Magyarországra. Egyúttal megkezdődött Angliában a Magyarországra való betörésre szükséges pénzjegyek nyomása.

Pulszky éles szeme látta be először Cavourral való tárgyalásaiból, hogy hasztalan számít Magyarország Viktor Emanuelre,¹ s 1861. január 8-iki levelében nyíltan kimondja Kossuthnak, hogy szakítani kell Cavourral, mert ez Napoleon ellenzése miatt egyhamar nem kezd háborút Ausztria ellen. Válaszszon Kossuth: vagy egy Garibaldi-féle kétséges és kétségbeejtő expedítio, vagy a nemzeti öntudat otthon fog ébredni és Deák fogja a nemzet sorsát intézni. Ő Cavournál állását többé nem tarthatja meg. Kossuth nem osztozik e felfogásban, s ezzel vége a régi politikai barátságnak az emigratio két vezéralakja, Kossuth és Pulszky között, sőt a családjaik közt fennállott testvériességi familiaritás egére is ború száll,² s Pulszky Klapkával, Türrrel egyetértésben február vége felé Caprerába megy, hogy Garibaldit a magyar ügynek megnyerje.

Garibaldi kész Magyarország felszabadításáért küzdeni, de úgy mond nem tolja föl magát, csak akkor megy, ha hívják, a puskadörgés szavára indul, a hova a szabadság hívja.

E puskadörgés nem jött, maga Pulszky óva inti a nemzetet 1861. június 25-ikétől július 14-ikéig írt cikkeiben, ne bízzék külseregekben, csak önmagában, s 12 éves számkivetése tanulságát, Garibaldi ígéretét ezen szavakba burkolja: „Ha (a magyar) önmagában talál erőt s elszántságot, nem fog elhagyni”.³

E levelekkel végződik Pulszky forradalmi működése. Kossuthnak tett alternatívájából a nemzet öntudatának ébredése és Deák vezéri állása valósult meg. Haza kellett volna Pulszkynek is jönnie, s csakugyan, midőn Szécsényben az országgyűlésbe megválasztják, el is akarja foglalni székét. De *salvus conductus* a kancelláriától csak a szoros magyar területre bírva kieszközölni,

¹ L. Kossuth: *Irataim*. III köt. *passim*.

² Pulszky: *Életem és korom*. IV. köt. 64. l.

³ L. *Életem és korom*. IV. köt. 111. l.

egyideig azon tervvel foglalkozik, hogy Belgrádon keresztül álrubában jő át a határörvidéken, de az úgy is bonyolult pesti helyzetre tekintettel, egyelőre künn marad.

Pulszky forradalmi hajlama egyszer-egyszer még ezután is fölpislog. Caninivel, a Balkán államok viszonyait jól ismerő hírlapíróval ő tárgyal először a Dunai confoederatio tervéről, s az ő közvetítésével kerül a terv Kossuthhoz. Követi Garibaldit 1862. augusztusban merész vállalatára, melylyel Viktor Emanuel seregei ellenére Róma birtokába akart jutni. Ugyanaz évben levelez még Mazzini Józseffel, de 1863 elején már azt a meggyőződését közli vele, hogy ha Olaszország 1864-ig nem lép a cselekvés terére, Magyarország kiegészik Ausztriával.

VI.

Két egyszerre lezárt koporsó, a páratlan hitvesé s a bájos lányé, nyitja végre meg a halálra ítélt és amnestiát kérni nem akaró Pulszkynak hazája addig elzárt földjét 1866 szeptember elején.

A nagylelkű király szíve meglágyul esküdt ellensége gyászszos végzetén, s ettől kéretlenül, barátai közbenjárására, megengedi Pulszkynak a hazatérést.

Neje halála, nem az állami viszonyok, fordítja meg Pulszky élte folyását s gyakorol arra döntő befolyást.

Akkor, midőn csak hónapok választottak el az alkotmány helyreállításától s az általános amnestiától, Pulszky nem ennek révén, nem is a forradalom utain, élete felének árán láthatja viszont nemzetét.

Pulszky sorsának ily fordulta, a hatás, melyet neje halála egyéniségére gyakorolt, egész élete tartalmát symbolizálta.

Pulszkyban a teljes ember, az egyetemesség mindig fölényben volt a szakszerű, a résszerű fölött. Az író, a műbarát, a tudós, a politikus nem nyomta el benne egymást, nem tevékenységének valamelyik ága a minden irányban élni, örülni, hatni kívánó egész embert. Egyénisége egyetemességét s a mellett külön szakfoglalkozása kiválóságát azonban csak oly hitves mellett tarthatta meg, a ki, mint Francis Newman 1866. szept. 24-ikén ír, tőle oly különböző, s mégis annyira hozzáillő volt.¹

¹ L. Nemzeti Múzeum. Kézirattár. Pulszky-féle iratok.

Ez a ritka nő Londonban, az egész világ emigráltjai körében, a hőslelkű Kinkel Gottfriedné mellett, ki férjét a spandau várból Schurz Károly segítségével kiszabadította, a legjelenteknyebb asszony,¹ Flórenczben a nemzetközi irodalmi és művészvilág központja, Pulszkyra, mint Deák 1859. márcz. 6-ikán írta, „a mindenható legnagyobb áldása“. Írói, zenei tehetségén kívül, mély érzése, a nélkülözés napjaiban tanúsított bátorsága, türelme, okossága, társas kedvessége, tapintata, háztartási, anyai erényei által Pulszky lényének pótolhatlan kiegészítőjévé vált. Az eredetisége által meglepő, három kötetes angol munkát 1851-iki északamerikai útjokról is vele írta olyképen, hogy abban Pulszky-nénak az egyes városok, vidékek, a társas élet leírása jutott, míg Pulszky a gyarmatosítás, az indiánok, a négerек ügyét, a politikai viszonyokat, az angol és amerikai jellem különbségeit tárgyalta.

Neje halála Pulszkyt nemcsak érzelmi, de egész értelmi és cselekvő lényében is erősen érintette. Az új élet, mely előtte hazájában neje halálával megnyílt, Pulszky egyéniségét véve, nehezebbé vált, mint az, a melyet nejével a számkivetésben töltött.

Az élet-halálharcz és 17 évi elnyomatás árán mégis kivívott magyar renaissance alkotmányi befejezésének utolsó stadiumában, a hosszú távolléte alatt keletkezett új viszonyok között, a hazában maradtak gondolkodás- és cselekvésmódjától elszokva, kell a társadalmi és politikai világban helyet foglalnia.

Idegenné lett, mint maga mondja,² harmadszor kellett, habár elismert tiszti ranggal, közlegénykednie annak, a ki 48-ban és az emigratio alatt egyik vezéralak volt. Újabb személyes renaissance-on kellett átmennie. Pulszky e részben az összes emigránsok sorsát osztotta, a kik az alkotmány helyreállításakor tértek csak haza. A hosszú számkivetés, erős magyarságuk ellenére is, sok részben azon népek alkatelemévé hasonította őket át, a melynek körében leghosszabban, legutóbb éltek. Vagy az következett be, hogy az idegen világ ellen védekezve, de nem-

¹ L. Malvida von Meysenbug, Memoiren einer Idealistin. 2. Bd. 4. Aufl. 138. l.

² L. Pulszky: Ábránd és valóság. III. rész. Visszaemlékezések. 211. l.

zetüktől folytonos tápot nem nyerve, ennek szemében nemzetileg színtelenné, érthetlenné váltak.

Már ezen okok magyarázzák, hogy Pulszky a nemzetnek 67 utáni politikai életében ahhoz a vezérálláshoz nem jutott, melyet az önvédelmi harcban s az emigratio alatt elfoglalt. De nem lehet feledni, hogy Pulszky soha sem tudott kizárólag politikus lenni. A tudós, a műbarát, a társaság kedvelő élte legzivatárosabb szakaiban sem halt ki benne. Saját kutatásai mellett a társas érintkezés a szellem munkásaival, gyönyörködés számos tagú családjában volt éltető eleme.

E tartalmas életből, melyhez a hazatéréssel a hosszú elkobzás alatt a kinstár által elhanyagolt nagy birtoknak rendbehozása is járult, egyszerre kiesett a férje magas törekvéseit felfogni tudó, őt a gyermeknevelés, a háztartás és gazdálkodás terheitől majd húsz éven át elszoktató, a vele szellemileg egyenrangú hitves.

Pulszky az ő halála után is folytatta sokoldalú életét, de ez neje nélkül nem bírt teljes kiegyenlítettségre jutni.

Igaz, közvetlenül hazatérése után a nagy tehetségeihez arányos érvényesülésének főakadálya a Kossuthtal s az európai forradalmak vezérembercivel való szoros összeköttetésben rejlett. Nem tudta ezt föltétlen csatlakozása Deákhoz s az általa képviselt történelmi jogfolytonossághoz elhárítani. Deák benső köréhez tartozott mindjárt hazatérte után, sőt ő fogalmazta, Deák beleegyezésével, a választ Kossuthnak a koronázás előtt pár nappal Deákhoz intézett s a nemzet kibékülését a dynastiával élesen kárhoztató nyílt levelére. A magyar alkotmány történelmi gyökereit, részeinek természetét, egészbeni összefüggését, a 48-iki nagy receptio szülte átalakulását a honnmaradottak közül is kevesen értették úgy át, mint Pulszky, s hányan mérközhettek vele világpolitikai jártasságban.

Mindez azonban nem birta Pulszky személyében, föllépésében az idegenszerűség, a szokatlanság, a merészség, a radikalizmus hatását elnyomni, melyet mindazokra gyakorolt, a kikkel politikai vagy társadalmi érintkezésbe jutott. Mert ez s nem a Kossuthtal való összeköttetés, nem a kiegyezést megelőzőleg folytatott, az alkotmánynak 67-es alapjával ellenkező működés állotta útját Pulszky teljes érvényesülésének.

A napoleoni, cavouri, garibaldii szövetségek emléke szükségkép megszűnik az évekkel, ha ez idegenszerűség, e szokatlanság, e merészség nem nyilatkozik Pulszky nál mindjárt hazatértével.

S miben rejlett Pulszky idegenszerűsége? Önmagával nem törődő tudósra, a megszokottól eltérő modorú művészre valló megjelenése idegenszerűvé tette szónokaink, vezérembereink között, kiket a köztudat az előkelőségnek, a páthosznak, a szertartásosságnak, vagy a mindennapiasságnak levegőjében szokott elképzelni. De sokkal inkább abban, hogy a 48-iki törvényekbe, a mennyiben azok a kiegészítést nem érintették, egészen más értelmet vitt belé, mint a hazai közvélemény.

A kiegészítés pártolói és ellenzői egyaránt a 48-iki törvényekben látták a szabadság és egyenlőség végleges formuláját, a nemzeti vágyak szentséges palladiumát.

Pulszky ellenben csak a kiinduló pontot a demokratikus egyenlőség s a teljes egyéni szabadság felé. Az európai, az amerikai értelemben vett demokratia, nem a hazai, mely a demokrátiát a középosztálynak a mágnásokon nyert diadalában látja, a bevett vallások viszonyossága helyett a gondolkozásnak, az életnek laikussá tétele, a szabadkőműves deismus lelkesítik.

Pulszky az első a magyar irodalomban, a ki a demokratikus eszméikért a XVIII. század végén, a budai vérmezőn hóhér bárdja alatt elhunytaknak, vagy hosszú rabságra ítélteknek költői igazságot szolgáltat. Mindjárt számkivetése elején Angliában megírja a Magyar Jakobinusok történetét a nejével együtt kiadott „Tales and Traditions of Hungary“ második és harmadik kötetében, mely magyar fordításban a hatvanas évek elején haza is elhat.

Az erősen demokratikus s vallási tekintetben radikális irányú „1848“ című lapot, mely 1867-ben keletkezik s meg is szűnik, Pulszky által sugalmazottnak tartják; abban maga is, Ágost fia is dolgoznak.

Az „1848“-ban kezdett iránynak csak folytatása volt a tevékenység a szabadkőművesség szervezése körül, melyhez régi kapesok csatolták. „Az Erényes Utazóhoz“ címzett eperjesi szabadkőműves páholy emlékei, nagybátyjának, Fejérváry Gábornak szabadkőműves-hagyományai, 1862-iki belépése a szabadkőműves-szövetségbe Turinban, önként terelték Pulszkyt a sza-

badkőművességnek magyar földön szervezése felé. A sajtóban ellenszenvet keltett valláspolitikai terjesztése, a deisztikus, természetizmus vallás elveit követő szabadkőművesség titkos szövetsége, symbolikus szertartásai útján, több sikerrel kecsegtetett.

Pulszky ekként mindjárt a kiegyezés után hirdetője lett a csak 1894/95-ben megvalósult egyházpolitikának, a sajtó, a társadalmi szervezkedés, a társas érintkezés révén. A demokratia tekintetében vallott nézetei pedig még ma is egy ködös jövő méhében pihennek.

A nemzetet teljesen elfoglalta életének új közjogi, gazdasági berendezése, a demokratikus irány távolabbi követeléseit hidegen hagyták, történelmi egyházrendszerének bolygatása, zsidóbarátságának tüntető nyilvánítása ellenszenvet keltett. A szabadkőművességet pedig a maga titkosságával, szertartásaival a nemzet nem értette, vagy megmosolyogta. Nem értette, mi szükség van a Világegyetem Nagy Építőmesterének arra a külön kultuszára, melyet a szabadkőművesség űz, ha hite a bevett vallásokkal csakugyan nem ellenkezik? Nem bírta fölfogni, mi szükség van azokra a különös kőműves-szertartásokra, arra a symbolismusra, melyet a kőművesség az emberiségnek általános mimikai hajlamából származtat s a világnyelv egyik formájának tekint.¹

Pulszkynek demokratikus és valláspolitikai nézetei okozták, hogy a politikai arena előteréről leszorult, s ott egyébként elismert súlya daczára mindvégig bizonyos idegenszerűség színében tűnt föl. Mert e nézetek a nemzetre a 70-es években idegenek, actualitás nélkül szűkölködők voltak. Érezte ezt maga is s ki is mondta, hogy a nemzetre elsőrendű szükség lévén új közjogi rendjének biztosítása, nem egyszer kellett elnyomni a rokonszenvét a közjogi alap némely ellenzőinek demokratikus és valláspolitikai törekvései iránt.²

Pulszky nemzetének politikai életében az emigratio után holt pontra került. Az új közjogi alap fentartásában nem lehetett vezérszerepe, a társadalmi, a valláspolitikai téren pedig elveit, hacsak szélmalomharczot vívni nem akart, nem hozhatta napirendre.

Szerepe ekként nem a vezérnek alkotó, hanem a kormány-

¹ L. Revue des deux Mondes. 1899. T. 153. 82. l.

² L. 1875. május 5-iki beszédét. 1872—75. Képviselőházi Napló XVII. kötet.

viselt, a tapasztalt, a körötte levők legtöbbje fölött kiemelkedő államférfi bíráló működésében állhatott. Humora, gúnyja, pathosának hiánya ebből érthető. De így is, érvényesülésének e megszorításával, egyéniségének ilyen részszerű megtagadásával, tekintély volt Pulszky a politikai életben, de nem lehetett hatalom. Tanácsát, közreműködését igénybe veszik a kormányok, beszédei czikázó villámlásként borítják fénybe valamely nehéz ügy sötét-ségeit, bátorsága, melylyel egyéni meggyőződését ellenkező erős áramlatokkal szemben, mint a zsidók ügyében, leplezetlenül kimondta, hallgatást és meghajlást parancsol, szikrázó élczei föl-villanyozzák a parlamentet, s találó, szemléltető, velős mondásai megmaradtak a közemlékezetben.

A parlamenti kormány elmélete, a mint azt az ellenállási jogból levezeti,¹ a polgári rend szerepének vázolása e folyamatban a politikai és történetbölcseleti éleslátás remeke. „Midőn egy egészen új rend (a polgári) képviselte Európában a demokrátiát és munkát, akkor a régi ellentállási jog fenn nem maradhatott többé. A városok ipara és kereskedelme semmikép sem állhatott meg e resistentialis jog mellett, szükséges volt tehát, hogy a régi rendi jog eltöröltessék és valami más moderamen találat-sék, mely a szabadságot és rendet összeegyeztesse.“ Mint a 40-es évek municipális nagy vitájának egyik pártatlan részese, Pulszky tudta a megye állását a parlamenti kormányzás mellett minden túlzástól menten megjelölni. Kötetekkel fölér az a mon-dása, hogy „a megye a nagy hazának eldarabolása mellett minden magyarnak kis hazája, és szabadságának hazája maradt“.

A bevett, conventionalis axiomákat egy odavetett mondásá-val töri össze, s kijózanít a jelszavak mámorából. „Mily tévedés a nemzetek szabadságát a hadsereg szervezetében keresni. Nincs oly sereg, mely szervezeténél fogva a nemzet szabadságának biztosítéka lehetne. Más országokban azt találjuk, hogy bárminő a sereg, mihelyt állandó sereg, mindig a főhatalomnak, nem a nemzetnek biztosítéka. A nemzet szabadságának biztosítékát csak a nemzet jellemében találhatni.“²

¹ L. 1867. nov. 4-iki beszédét. Képviselőházi Napló 1865—68. V. köt. 111. l.

² L. 1867. decz. 12-iki beszédét. 1865—68. Képviselőházi Napló VI. köt. 57. l.

A főrendiház újjászervezésének tárgyalásakor meg nem állhatja a jelenet komikumára czélozni, mely abban áll, hogy „éppen a képviselőház az, mely erősíteni akarja azt a házat, melynek hivatása, hogy neki nehézségeket csináljon“. Beszéde folyamán később, de nem egyenesen kifejezve, a helyzet e komikumának való okára is rámutat ezzel a csípős mondásával: „Mi inkább arisztokraták vagyunk, mint demokraták, bármint hangoztatjuk is a demokratság elvét. Nem tudunk azonban ellenállni a kor szellemének és ezen demokratikus beszédek, a melyek itt fölhanganak, képezik az adót, melyet az arisztokratia a kor szellemének szívesen fizet“.¹

Kevés szóval, sallang, fontoskodás nélkül, a legegyszerűbben nagy igazságokat földeríteni, a dolgok velejére menni, ebben Pulszkynek alig volt párja parlamentünkben. Egy ily mondásával tárja föl költségvetési tárgyalásunknak képtelenségét, melynél fogva a fölhatalmazás (appropriatio) megadása minden körülmény között bizalmi szavazatnak vétetik: „Midőn az ellenzék és a többség közti arány egyáltalán nem változott, . . . nem tudom, mi haszna lehet annak, hogy benne kimutatjuk, hogy mi bizony kisebbségben vagyunk“.²

Az ily rövid, találó mondások Pulszky parlamenti működésének jellemző vonásai. „Az országgyűlés tartamának meghosszabbítása inkább topographiai és optikai, mint politikai kérdés.“³ Attól függ, ki melyik oldalon ül, s a kérdés melyik oldalát látja. „Az előttem szólott képviselő úr tudja, hogy antiszemitikus szenvedélyének lángja hideg megvetésemnek jegét nem fogja elolvasztani.“ „A megye autonómiáját nem 1870-ben, hanem 1848-ban ölték meg és temették el. Még a sírkövet is rátették azzal a mondással, hogy ezek a szabadság bástyái.“⁴ A főispánok közt van „olyan arisztokratikus kaolin, a melynek nincs

¹ L. 1885. február 19-iki beszédét 1884—87. Képviselőh. Napló IV. köt. 254—259. l.

² L. 1886. február 21-iki beszédét. 1884—87. Képviselőh. Napló IX. köt. 250. l.

³ L. 1881. október 15-iki beszédét. 1884—87. Képviselőh. Napló I. köt. 46. l.

⁴ L. 1886. márcz. 4-iki beszédét. 1884—87. Képviselőh. Napló IV. köt. 359. l.

szüksége arra, hogy az államvizsga tűzén keresztülmenjen, hogy nemes porcelánná váljék, már erre elég a minister lehelle, az is megteszi a hatást“. ¹ „Ministerre csak két lehetőség van: vagy meghal, vagy lejárja magát. Hogy más vége nem lehet, az természetes. . . . A kormányférfiaknak első kötelességük, hogy vastagbőrük legyen, mert a kinek nincs vastag bőre, hamar lejárja magát.“ ² „Ha a mágnások a történelmet képviselik, . . . úgy annak csak labancz részét képviselik és ama kuruczokat, a kik föl tudták találni azt a pillanatot, melyben hazafiságuknak föl lehetett áldozni elveik következtelenségét.“ ³

Otthonosabban, fesztelenebbül mint a parlamentben, érvényesült Pulszky nagy tehetsége a korlátlanabb nyilvánulást engedő, az író személyiségének érdekességeit, a társas érintkezés conventionalis előzékenységeit háttérbe szorító publicistikában. Az amerikai, az angol, az olasz, a német publicistikában a magyar ügyet évek hosszú során át oly fényes tehetséggel szolgáló Pulszky természetesen inkább elemében volt a sajtó, a röpiratírás terén, mint a parlamentben; 1867 előtt alig volt parlamenti gyakorlata azon a rövid időn kívül, melyben mint Sáros követe az 1840-iki országgyűlésen működött; a megyében is kevés időt töltött, a megyei életet nem szerette; ⁴ a szónak soha nem volt oly mestere, mint a tollnak; már a 40-es években „lakatot a szájára, tollat a kezébe“ jelszóval minősítették tehetsége természetét.

A parlamenti hatás más eszközeit is nélkülözte Pulszky. Határozott egyénisége nem tűrte azt a megalkuvást sem, melyet minden parlamenti működés az együttműködők gyengéivel megkíván. A természettől nem bírta a parlamenti hatás eszközeit. A tógát, a diszruhát, a pose-t pedig nem tűrte a teste, a frázist a lelke. Nem tudva magában a politikus s a magánember lelkiismeretét szötszedni, szókimondó lett ok nélkül és szellemi fölényét elfojtani nem bírva, ez a humor, a gúny alakjában tört

¹ L. 1886. márcz. 4-iki beszédét. 1884—87. Képviselőh. Napló IX. köt. 359—361. l.

² L. 1875. május 5-iki beszédét. 1872—75 Képviselőházi Napló XVII. köt. 21. l.

³ L. 1885. febr. 19-iki beszédét 1884—87. Képviselőházi Napló IV. köt. 254—259. l.

⁴ L. Életem és korom. I. köt. 100., 108. l.

ki belőle olyankor is, midőn legkevésbé volt időszerű, sőt elég volt a fonákságnak, értetlenségnek, ürességnek valahol mutatkoznia, hogy Pulszky szellemi villámtelepe minden vezeték nélkül fölrobbanjon.

Mint életének előbbi folyamán, 1867 után is a viszonyok kényszere sodorta a parlamenti arenára. A magyar renaissance minden magyartól megkívánta, hogy nemzetét e renaissance alkotmányi részében is szolgálja, habár tehetségei a nem politikai, legalább is a nem parlamenti térre utalják. Kis nemzet vagyunk, melynek, ha fönnállani akar, politikai erejét vallási, tudományos, művészi czéljai rovására is meg kell feszítenie. A 48-as idők s az emigratio vezéralakjának, Pulszkynek erkölcsi lehetetlenség volt a parlamenten kívül maradnia, habár tehetségének legsajátosb tere a publicistika, az aesthetikai kritika, az irodalom, a tudós kutatás volt.

Pulszky csakugyan nagyobb sikereket ért el 67 után a publicistikában, mint a parlamenti életben. Czikkei tárgyszerűséggel, a bennök megbeszélt ügy hazai és külföldi vonatkozásainak teljes föltüntetésével, szellemes, ötletes könnyedséggel a publicistika legjobb termékei közé tartoznak. Elvi élességök, a páthos, melyet kifejt, ha politikai credojának, a szabadelvűségnek ügyét látja koczán, tiszteletet parancsol még az ellentáborban is, melyre pedig gúnyjának, haragjának, néha elfogultságának ugyancsak szórja éles nyilait. Nem a 40-es vagy a 60-as évek vezérczikkei ezek, nem a napisajtóban közzétett tudományos fejtegetések a közügyekről, melyek Pulszky saját szavai szerint a kathedrát pótolták. Egy demokratikusabb kornak termékei, a mely egyszerűbb, rövidebb előadással, a közélet történelmi praecedenseinek elbeszélésével, az európai és hazai világ személyeit és eseményeit föltáró leírásaival akarja a nagy politikai igazságokat az átlagos műveltségűek látókörébe bevinni s gondolatokat ébresztetni.

Nagy apparatusú czikkekre 67 után ritkán szánja rá magát, helyettök inkább essayket, tárczákat ír, vagy röpiratokban szól hozzá az actualis politikai, vagy politikai vonatkozású kérdésekhez. Ilyen röpirata volt a Bosznia okkupációja ellen 1878-ban németül közzétett Krise.¹ Az okkupációnak a nemzetközi viszo-

¹ Budapest, 1878. 71. l.

nyok szempontjából való megvilágítása e röpiratban nem kisebb hatást tett, mint az alkotmányi bonyodalmak kiemelése, melyekre vezet, de különösen végfejtegetése, mi történjék az okkupáció után? Lehet-e Bosznia katonai határőrvidék, birodalmi tartomány? S ha egyik sem, mint állhat fenn a dualizmus? A Boszniából való kivonulással-e? Avagy ottmaradás esetén Boszniának az uralkodóházzal merő personal unióba hozatala mellett?

Hacsak hazai részét nézzük Pulszky publicisztikai működésének, bámulattal fogunk eltelni, a mit ő abban közel 60 éven át fáradhatlan hévvel s nem szünő elvenséggel véghezvinni tudott.

VII.

És most forduljunk Pulszkyhoz, a tudomány és közművelődés nagy alakjához.

„Két éve mult, hogy a politikától visszavonultam a tudomány és művészet körébe azon meggyőződésben, hogy ott hasznosabbat hajthatok végre, mint meddő vitatkozások által.“ Így szólt 1877. július 26-ikán, az orosz-török háború idejében tartott népgyűlésen. „Ha azonban az emberiség szent ügye forog fenn, akkor, mint a megvénült csataló a trombitaszóra, ismét helyreállok ottan, a hova polgártársaim bizalma hív.“

Mint kutató, mint író, mint szervező és kormányzónak fényes betűkkel van neve beírva a közművelődés évkönyveibe.

A mit a közművelődés ruganyos fogalmához kapcsolunk, az a fölfogó értelem, a teremtető ész, az alkotó képzelet, az erőteljes érzelem, a biztos hit, a bátor tett együttes alkotása. A szokás azonban az értelem, az ész, a képzelet, az érzés alkotásaira szorítja, s a hitnek, a létfenntartásnak, a politikának a közművelődéstől különböző czélt tulajdonít.

Pulszky a közművelődésnek e szokásos értelmű körében látta ifjúsága óta s ebben folytatta aggkorának végső lehelletéig élete célját.

Visszatérve a számkivetésből, megkezdte először szervező működését.

A nemzeti múzeumot a szemléltető oktatásnak mindenki előtt megnyitott intézetévé, s a természetrajzi, néprajzi, történelmi tudományok hatalmas laboratoriumává alakította, fölszerelve utóbbit eszközökkel és szakszerű bűvárokkal, úgy hogy a múzeum

az Akadémia, a főiskolák mellett a bűvárlatnak elsőrendű tűzhelyévé vált.

Leltárszerűleg föl van jegyezve, mily hatalmas a gyarapodás, melyet a múzeum az ő vezetése alatt és politikai befolyásának felhasználásával elért, önzetlen, magára nem gondoló bőkezűsége, melylyel ahhoz sajátjából hozzájárult. Tiszti névtára mutatja, mennyire tudta tudományos harczosainak hadi létszámát emelni. Nincs azonban okmányyszerűleg megörökítve, szám és súly szerint fölmérve az az ébresztő hatás, melyet a legkülönbözőbb osztályokban ezek úgy vezető-, mint segédmunkásainak a lelkére gyakorolt az ő nagy tapasztalataival, a múzeumnak az életre kihatását előrelátó terveivel, egyes kérdésekre nézve mondott éles ítéleteivel, az emberi művelődés szövevényeit felfogó rendkívüli általános műveltségével.

Pulszky Ferencz az agya és a szíve volt a nemzeti múzeumnak. Nagy értelmével vezetett, a közművelődés szenvedélyes szeretetének példájával tette serkentett.

A nemzeti múzeumból ágaztak ki, Pulszky sugallata, fáradozása, pártolása, utasításai útján, az országos képtár s az iparmúzeum, nyertek lendületet a vidéki múzeumok.

Ha Pulszky nagyot végzett a hazai közművelődésre nézve a múzeumok szervezése s a nemzeti múzeum fölvirágoztatása által, nem szabad feledni, a mit a közművelődés összes munkásainak társadalmi szervezkedése érdekében tisztán személyes erejével keresztülvitt.

Pulszky ébresztette föl a közművelődés munkásaink testületi öntudatát. Vidám szórakozásra házi tűzhelye köré gyűjtve szombat esténként a tudomány, az irodalom, a művészet munkásait, ezekben szemmeláthatólag, kézzelfoghatólag megmutatta, a mi nálunk hiányzott, a tiszta szellemi életnek a politika, a gyakorlati pályák mellett önálló világát, azoknak külön rendjét, a kik kizárólag az igazságnak kutatására, a szépnek kifejezésére szentelték életüket. A kik egymástól elszigetelve, a többi gyakorlati pályák között számuk csekélységénél fogva eltűnve, ide-oda hanyattak a társadalom nagy hullámú tömegei által, itt csoportosítva magukat egynek, önálló társadalmi tagozatnak, tudományi, művészi, írói céljaik szellemi közössége következtében egy önálló világnak érezték, mely a nemzetnek legmagasz-

tosabb czéljait van hivatva szolgálni, de a mely nemzettől viszont-támogatást kíván.

A Pulszky elhintette mag ma sem érte el ugyan növekvése czélját, tudományunk, művészetünk, irodalmunk még messze van attól az önállóságtól, mely Pulszky előtt lebegett, de a magyar renaissance e tipikus alakját illeti a megindításnak, az új élet ébresztésének az érdeme.

A sokat emlegetett Pulszky-szalon nem pusztán a szellemvilág munkásainak kellemes találkozója volt, melyben a társadalom minden rendjéből azok, a kik a tudomány, a művészet, az irodalom művelői, vagy kedvelői voltak, egymáshoz a társas egyenlőség alapján közeledhettek. A Pulszky-szalon a muló szórakozáson, üdülésen, az élesen elkülönzött társadalmi rendek válaszfalainak átluggatásán felül, a szellemi világ önállóságának megtestesítése volt.

Mint író 67 után, hírlapi dolgozatain kívül, Pulszky főként emlékirataiban lép elénk sajátos egyéniségével. Ez emlékiratok mutatják őt lényre teljességében.

Nem a tudós, nem a műértő, nem a politikus a maga külön szempontjaival, hanem a mindezekből álló egész ember lép itt elénk. Nagy élettapasztalás adta humora, gúnyja, ismereteinek nagy gazdagsága, az események, az emberek, szellemi és művészi irányok mélyére ható tudománya majdnem láthatatlan eszközökké válnak kezében, hogy élte eszményeinek viszontagságos létesülési folyamát mentül világosabban elénk varázsolja. Bepillantást enged fontos pillanatokra az európai történelem vegyi műhelyébe, a mint abban az egyéni és nemzeti molekulák útján az emberi eszme alakulásra tör. S mégis mindez oly egyszerűség, keresetlenség, elevenséggel ömlik elénk, mintha a hétköznapi élet érdekes eseményét hallanók. Mert a ki a politikai, a művészi, a tudományos élet eseményeit, szereplőit ez emlékiratokban rajzolja, a rajzolt jelenségeken túl tisztán, világosan látja mindenütt a lényegét s ezt az érdekes részletek közben sem nem feleli, sem az olvasóval a külön szempontok előtérbe tolasásával, nem feledtetí.

Az annyira egyetlen, subjectiv egyéniségű Pulszky epikai nyugalmat, drámai elevenséget tud adni az emberek s a bennük ható eszmék küzdelmeinek.

Élete eszményei, lelkesedésének tárgyai mellett nem szónokol, azok ellenségei ellen nem átkozódik. Előtte tisztán áll, hogy az emberi élet célja **küzdelem**, nemcsak a létért, hanem annak egyéni és nemzeti változatosságáért, az ember alkotó erejének, szabadságának fokozásáért, életének széppé tételéért. Az emberekben ható e célznak 30 éves működése a magyar nemzetben, a természeti világ jelenségeinek tárgyilagossá színezetével, tükröződik Pulszky emlékiratainak lapjain.

Nincs irodalmunknak olyan műve, mely szempontjainak gazdagsága, nemzetközi háttere, tárgya kezelésének elevensége, képei frissesége, a rajzolt kor megítélésében az alkalmazott mérték tárgyilagossága tekintetében Pulszkynek ez iratával vetekedhetnék.

A másik műfaj a *memoire-on* kívül, melyet Pulszky művelt, az *essay*. A Dessewffy Aurélról, Széchenyiről, Eötvösről, Deákról, az ó- és újkori Athénről, Schliemann ásatásairól, Assisi Szent Ferencz és a Ferenczesek, mint az új kor kezdeményezőiről írt dolgozatai ¹ e műfaj legjobb példányai közé tartoznak. Élesen kibírják emelni tárgyuknak valamely lényeges elemét, vagy új világításba helyezik az egészet, mindenestre gondolkodásra serkentők.

Pulszkyról, az archeologról nem lehet az én feladatomban érdemlegesen szólni. Az én feladatomban csakis annak a külső keretnek s azoknak az eredményeknek feltüntetése lehet, melyekben Pulszky, a tudós működése megnyilatkozott.

A láptázó gyermeket, a kit az eperjesi szülői háznak lepattant vakolata alól elötünő egyes betűk ingerelnek s a ki nem nyugszik, a míg azokból a Caraffa által kivégzett Czimmermannnak családjára vonatkozó fölírást ki nem betűzi, hetven esztendő választja el attól a Pulszkytól, a kinek kezéből 1893-ban kiesik a toll, midőn élete főmunkájának „Magyarország Archaeológiája”-nak utolsó sorait írja. Ez a 12 éves fiú, nagybátyja Fejérváry Gábor, a jeles régiséggyűjtő keze alatt 20 éves korában oda fejlődött, hogy a római „Istituto di corrispondenza archaeologica” tagjává választotta, ez időtől kezdve életének legviszontagságosabb, mint legholdogabb napjaiban egyforma hűséggel, soha nem

¹ L. Ábránd és valóság című gyűjteményben.

lankadó szenvedélylyel bűvárolta azokat a külső eszközöket, melyekkel az emberi szellem a maga nagy háborút a természet legyőzésére folytatta, vagy a melyekben fölötte kivívott diadalait ünnepelte. Abban a rengetegben, melyet az emberi művelődés e külső lenyomataiból az évezredek árja össze-vissza sodort, nem volt zug, a melyet Pulszky ne ismert volna, a nélkül, hogy a rengeteg egy-egy zugában, az archaeologia külsőségeinek végtelenségében megfeneklett volna. Már 1845-ben egészen tisztában van az archaeológiával s a szemponttal, melyre törekednie kell.¹

Jobban ismerte az emberi szellemnek faji, nyelvi, lelki alapjait, vallási, művészi, bölcseleti, gazdasági, politikai törekvéseit, hogy az archaeologia aprólékosságaiban elveszsen. Az archaeológiában az emberi szellem hatalmának physikai bizonyítékait kereste s tudta megtalálni.

Ebben állt ő fölötte egyes korszakok, egyes népek részlet-kutatóinak.

A 80 éves Pulszky, a ki egy szakadatlan munkásságban eltöltött élet, számtalan archaeologiai részletbűvárlat után, melyek között nem egy maradandó becsű, összefoglalja a hazája földjén élt népek szellemének külső lerakódásait „Magyarország Archaeológiájá“-ban, mint nemzete renaissance-ának csodás alakja búcsúzik el tőlünk. A renaissance emberének viszontagságedzett ereje, kitartása, bátorsága nyilatkozik életének utolsó nevezetes tényében. Összeszedi minden erejét, hogy hosszú, sok igaztalan támadással megnehezített életének tudományos gyümölcseit leszedje nemzete számára és osszeroskad.

Mert a pár év, mely neki életéből ezután jutott, megtelt a sorsnak keserű csapásaival, megtelt a kornak, a betegségnek súlyos terheivel, melyeket csak második nevének hűséges gondossága birt némileg enyhíteni.

Visszatekintve e tartalmas, hosszú élet szünet nélküli fáradalmaira, elért nagy eredményeire, nemzetünk politikai, jogi, tudományos, irodalmi, közművelődési világában, lehetetlen megindulással észre nem venni, hogy e nevezetes életnek nem jutott az a külső elismerés, az a személyes siker, a melyre teljes jog-

¹ L. Életképek, 1845. 2. köt. 1—40. l.

ezíme volt, melyet működésének mindegyik ágában külön megérdemelt. Egész életén át a legkülönbözőbb támadások ellen kellett védekeznie. A külső állások, a melyekre eljutott, nem fejezték ki az ő teljes értékét. Halála után alakját nem rögzíté működése utolsó színhelyéhez legkedvesebb műfaja, a plasztika, még utca sem emlékeztet nevére.

Honnan e jelenség?

A közvélemény, sem az általános, sem a külön köröké, nem tudott Pulszky Ferencz helye iránt eligazodni, mely őt a nemzet életében megilleti, sem tehetségének minőségét megállapítani. Mert világlátott volt, három-négy nyelven irodalmilag írni tudott, a hazai német sajtó nyomán elnevezték Európának azt a férfiút, a kinek értelmi credóját minden culturának nemzeti alapja alkotta.

Pulszky szaktudománya mellett művelt ember, politikai működése mellett tudós és szellemes író is volt. Elég ok, hogy halála után polyhistorrá tétessék. A nagy nyelvész és állambölcész Humboldt Vilmos, a nagy történész és a vallásbölcész Guizot, a Homérismerő, szentírásmagyarázó, az állambölcész Gladstone, az állambölcész, a költő, a regényíró Eötvös, a jogbölcselelő Mancini, a regényíró Disraeli lehettek miniszterek is a nélkül, hogy a polyhistsóság kétes hírébe kerültek volna, melybe Pulszkyt, az alapos szaktudóst, a hanyatlóban levő, korlátolt, műveletlen szakszerűségnek visszhangja sodorta.

De honnét a sok alaptalan támadás, melyekkel életében meg kellett küzdenie? A külső állások, melyeket elért, miért nem fejezték ki teljes értékét.

Mert Pulszky állások szerzésébe nem helyezte élete célját. Véletlenül lett 1839-ben követ, rövid ideig hivataloskodott a megyében. Tanulmányai, irodalmi munkálatai köréből, a nélkül, hogy követ lett volna, kerül az államtitkárságba 48-ban, az emigratio alatt főleg publicisztikai tollát forgatja s fontos activ állását, melyet 1859-től 1861 elejéig, mint Kossuth meghatalmazottja az olasz kormánynál elfoglal, földadja, a mint meggyőződik, hogy Francia- és Olaszországtól mit sem remélhet a magyar. A kiegyezés után ennek közjogi részét teljesen magáévá téve, oly önálló hangokat hallat, melyek az akkori általános politikai irány keretében bármely vezető állásból kizárták.

Pulszky hosszas politikai szereplése mellett is nem a személyes hatalom birtokában, nem másoknak személyes befolyásolásában, a mi a saját egyéniségnek bizonyos megtagadása nélkül lehetetlen, hanem a saját kedve szerint élhetésbe helyezte főcélját. Műélvezetében, tudványa kielégítésében, politikai, socialis eszméinek hirdetésében találta gyönyörűségét. Életét a maga, nem mások ízlése szerint rendezte be s mint tudós, mint műértő, mint politikus a legnagyobb önállóságot követelte egyéniségének. Nem törődött másokkal, csak saját ízlésével, tudományos, politikai fölfogásával. A személyes érintkezésben, publicisztikai, parlamenti nyilatkozataiban nem bírta titkolni fölényét, elnyomni szúrós ötleteit, kimélni mások gyöngéit, sőt szenvedélyessé, méltatlanná vált azok iránt, a kik eszményeinek útjában állottak. A renaissance igazi embere volt. A mit Árvizkönyvi Útívázlataiban az átmeneti korszakok jellemzésére maga felhozott, a normannok büszke szavával felelt volna ő is a kérdésre: Kiben bízol? Magamban.

A minek hiányát nálunk Pulszky barátja és kortársa, Trefort panaszolta: az egyéni meggyőződés bátorsága, túlságosan is megvolt benne. Egyéniségének ezzel az élességével kellemetlenné vált és sok ellenséget szerzett magának. Csak személye érdekességét, nem gazdag tartalmát, nem a szolgálatokat nézték, melyeket nemzetének tett.

Nemzetünk a maga életét nem rideg elvek, fogható érdekek, hanem eleven személyek küzdelmeként tudja csak lelki világában elhelyezni s a személyek iránt, a bálványozás vagy irigység végletei között mozog. Csoda-e, ha annak a nemzeti szenvedélynek árja, melyről Pázmándi Horváth Endre a mult század elején éneklé: „Oh! nemzetem átka irigység! A megdőlt magyaron meddig fog lenni hatalmad?“¹ vagy, a melyről Deák egyik legelső országgyűlési beszédében mondá: „Súlyos átok gyanánt nyomja nemzetünket ... irigy viszálykodásnak ... fojtó indulatja“ — csoda-e, ha Pulszkyt, az ő élesen kiváló alakját is csapdosták hosszú közpályáján ez árnak hullámai?

Nem tört meg alattok; ha érezte is, el tudta fojtani a keserőséget, melyet neki okoztak. Életbölcséletével föléjük emel-

¹ Kisebb költemények. 1832. 87. l.

kedett. Jobban szerette a czélokat, melyekért munkálkodott, mint önmagát.

„A demokratia hálátlan volt mindig, így szólt Pulszky Ferencz 1870. márcz. 11-iki képviselőházi beszédében,¹ háládatlan lesz is, ez a föladata. És épp azért, mivel nem lehet a demokrátiában hálára számítani, ezért teremnek benne nagy emberek. Mert csak azok, a kik semmiféle hálára nem számítanak, tesznek olyanokat, a melyek a történelemben megélnek.“

Pulszkynak e szavaiban van a kulcsa annak a szívósságnak, nyugalomnak, humornak, a melylyel közéleté viszontagságait viselte.

Magyarországnak művelődési és köztörténetébe jelentős betűkkel vannak azok a tények bejegyezve, melyek Pulszkynak hatalmas agyából, erős akaratából származtak. S van-e e nemzetnek még egy szentélye, a hol emlékének inkább kellene áldozni, mint itt az Akadémiában, melyhez 60 éves tántoríthatatlan, mondhatni családias ragaszkodása, a legfőbb büszkesége csatolta, melyben nemzete önállóságának bár nem eléggé szembeötlő, de legmagasabb örállomását, mert nyelvében, multja történeteiben, költői és buvárló gondolkodásában rejlő szellemének időmutatóját s irányzó ingáját látta.

¹ L. 1868—70-iki Képviselőházi Napló. VII. köt. 57. l.

